

Το τέλος της εθνοκεντρικής προσέγγισης του πολυεπίπεδου συνταγματισμού στην Ε.Ε. ως αδήριτη αναγκαιότητα

Σκέψεις με αφορμή το βιβλίο του Αντώνη Μεταξά «Η ποιοτική ιδιαιτερότητα της Ενωσιακής Έννομης Τάξης – Αλληλένθεση, Κρίση, Εξαίρεση», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2020

Χρήστος Ράμμος

Αντιπρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας ε.τ.

Πρόεδρος της Αρχής Διασφάλισης του Απορρήτου των Επικοινωνιών

26.3.2021

“Europa ist in Europa die letzte politisch wirkungsvolle Utopie“

“Η ενωμένη Ευρώπη είναι η τελευταία πολιτική ουτοπία η οποία μπορεί να είναι αποτελεσματική”

Ulrich Beck¹ 2004

A. Προλεγόμενα

Η παρούσα μελέτη δεν είναι ούτε βιβλιοπαρουσίαση, ούτε βιβλιοκριτική. Ο λόγος που καταθέτω τις πιο κάτω σκέψεις είναι για να προσθέσω από πλευράς μου, όντας βαθύτατα και «αμετανόητα» πεπεισμένος για την ανάγκη να προωθηθεί και να ολοκληρωθεί η ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία, την δική μου φωνή στην αγωνία για το μέλλον της διαδικασίας αυτής, που εκφράζει τόσο εύγλωττα ο συγγραφέας. Συνεπώς, όπως και εκείνος δηλώνω εξ αρχής ότι δεν είμαι ουδέτερος απέναντι στην διαδικασία αυτή, δεν την αντιμετωπίζω με νομική επιστημονική απόσταση, διακατέχομαι από μια έντονη ερμηνευτική προδιάθεση υπέρ του «τέλους» της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Αυτό δεν σημαίνει ότι αρνούμαι και δεν αναγνωρίζω τις παθογένειες της διαδικασίας αυτής. Εξ άλλου ένα τόσο δύσκολο και πρωτοφανές στην παγκόσμια Ιστορία εγχείρημα δεν μπορούσε να προχωρεί γραμμικά και χωρίς προβλήματα. Όμως τα τελευταία θλίβουν, ανησυχούν κάθε φίλο της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας, η δε προσπάθειά του πρέπει να είναι να βρεθούν τρόποι να επιλυθούν. Με άλλα λόγια, δεν πρέπει στο όνομα της απαλλαγής από τα απόνερα (παθογένειες και αγκυλώσεις του ενωσιακού οικοδομήματος) να πεταχτεί και το μωρό (η ίδια η ιδέα της ευρωπαϊκής ενοποίησης).

---

¹ Γερμανός Κοινωνιολόγος (1944-2015). Συγγραφέας μεταξύ άλλων του πολυμεταφρασθέντος έργου «*Risikogesellschaft. Auf dem Weg in eine andere Moderne*». Έχει μεταφραστεί και κυκλοφορήσει και στα ελληνικά με τον τίτλο «*Κοινωνία της διακινδύνευσης- Καθ' οδόν προς μια άλλη νεωτερικότητα*» από τις εκδόσεις Πεδίο (2015). Το 2012 συνέγραψε και κυκλοφόρησε με τον Ευρωβουλευτή Daniel Cohn Bendit το μανιφέστο «*Wir sind Europa! Manifest zur Neugründung der EU von unten*» [Εμείς (οι πολίτες της Ευρώπης) είμαστε η Ευρώπη. Μανιφέστο για την επανίδρυση της Ευρώπης εκ των κάτω]. Η πρώτη πρόταση (εμείς οι πολίτες) είναι εμπνευσμένη από την φράση «*We the people*» με την οποία ξεκινάει το Προοίμιο του Συντάγματος των Η.Π.Α. (1787).

Ο καθηγητής Αντώνης Μεταξάς συνειδητός φιλοευρωπαίος (αλλά και αυτός όχι άκριτος υποστηρικτής της παρούσας κατάστασης στην οποία βρίσκεται η Ε.Ε και γενικότερα το κίνημα της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης) έχει επανειλημμένα ασχοληθεί με τα προβλήματα της ευρωπαϊκής οικοδόμησης, είτε με αφορμή την πανεπιστημιακή του διδασκαλία, είτε με αφορμή την ενασχόλησή του με το Δίκαιο του Ανταγωνισμού και της Ενέργειας, είτε με την ιδιότητα του στοχαζόμενου ευρωπαίου πολίτη². Στο επίμαχο βιβλίο του καταθέτει τις σκέψεις του για τις σύγχρονες εξελίξεις του Ευρωπαϊκού Δικαίου, την ανησυχία του για τη στασιμότητα της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας, και αναφέρεται εκτεταμένα, με εξαιρετική τεκμηρίωση και με πλούσια παραπομπή σε βιβλιογραφία και εργογραφία γενικότερα, στην αλληλεπίδραση μεταξύ ενωσιακής και εθνικών εννόμων τάξεων, στην αναγκαιότητα της τήρησης της αρχής υπεροχής (άλλως της προτεραιότητας εφαρμογής) του ενωσιακού δικαίου και, στην πρόσφατη απόφαση Weiss³ του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας (Bundesverfassungsgericht) -εφεξής και χάριν συντομίας ΟΣΔΓ- την οποία υποβάλλει σε πολύ αυστηρή και αποδομητική κριτική και δικαίως⁴ ότι υποσκάπτει τα θεμέλια της δικαιοδοσίας του Δ.Ε.Ε., την διαδικασία της προδικαστικής παραπομπής, την αρχή της υπεροχής, της ενιαίας εφαρμογής και της αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου* και ότι βάζει τροχοπέδη στην πορεία του ενωσιακού δικαίου και της Ευρωπαϊκή Ένωση (Ε.Ε.). Αν η απόφαση Weiss περιορίσει την δράση της Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα (ΕΚΤ), αυτό θα σημαίνει λιγότερη Ευρώπη συνολικά. Ο συγγραφέας καταλήγει αφήνοντας να εννοηθεί η ανησυχία του και η απαισιοδοξία του. Θα ακολουθήσω βήμα βήμα τη διαδρομή που ακολουθεί στο βιβλίο με τις δικές μου σκέψεις, οι οποίες εν πολλοίς συμβαδίζουν με τις δικές του. Και θα καταλήξω σε κάποια δικά μου συμπεράσματα και προτάσεις.

B. Η Ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία – η ουτοπία για πρώτη φορά δεν αποκλείεται να γίνει πραγματικότητα

Έχει πολλές φορές γραφτεί και δε νομίζω ότι χρειάζεται ιδιαίτερη επιχειρηματολογία για να υποστηριχθεί η άποψη ότι, η ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία που ξεκίνησε το 1950 είναι το πιο φιλόδοξο και το πιο ευγενές εγχείρημα της ανθρώπινης ιστορίας.

Οι χώρες της Δυτικής (σε πρώτη φάση) Ευρώπης, ύστερα από δύο αυτοκτονικούς παγκοσμίους πολέμους, οι οποίοι, προστιθέμενοι στους προηγηθέντες αλληπάλληλους πολέμους μεταξύ των ευρωπαϊκών δυνάμεων του 19^{ου} αιώνα, έχουν προσφυώς αποκληθεί Ευρωπαϊκός Εμφύλιος, αποφάσισαν για πρώτη φορά μετά το 1945 να υλοποιήσουν το όνειρο της κατάργησης των πολέμων στην ήπειρο και να προχωρήσουν στην εγκαθίδρυση

² Για την σχετική βιβλιογραφία και εργογραφία, βλ. το βιβλίο που αποτέλεσε αφορμή για την παρούσα μελέτη σελ. 243-245.

³ BVerfG, Απόφαση της 5^{ης} Μαΐου 2020, 2 BvR 895/15, σκ. 1-237, http://www.bverfg.de/e/rs20200505_2bvr085915.html, προσβάσιμη και σε αγγλική μετάφραση: http://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2020/05/rs20200505_2bvr085915en.html.

⁴ Σε επόμενη ενότητα θα προβώ με την σειρά μου σε ανάλογη κριτική.

μιας μακράς και ιστορικής διάρκειας πρωτοφανούς δε στον πλανήτη διαδικασίας ενοποίησης των χωρών της⁵. Πρώτα μέσω της διασύνδεσης των οικονομιών τους. Αυτή ήταν η σειρά την οποία καθόρισαν οι Πατέρες της Ευρώπης Robert Schuman και Jean Monnet.

Η ανάμνηση των πρωτοφανών φρικαλεοτήτων και της εκατόμβης του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ο οποίος κατέληξε χωρίς νικητές και με όλους ηττημένους και η εμπειρία από τους διάφορους ολοκληρωτισμούς, είχε πείσει μεγάλο μέρος των λαών και των ηγεσιών της Ευρώπης, ότι η εποχή που η Ευρώπη ήταν η υπερδύναμη που κυριαρχούσε στον πλανήτη είχε εκμετρήσει το ζην και ότι αν δεν ήθελαν να περιέλθει η ήπειρος στην οριστική περιθωριοποίηση και να γίνει θύμα ολοκληρωτισμών, δεν είχαν άλλη επιλογή από το να προχωρήσουν σε μια κοινότητα των οικονομιών τους, σε πρώτη φάση. Η σκέψη ήταν ότι χώρες οι οποίες έχουν ενιαία αγορά, δεν πολεμούν μεταξύ τους. Υπήρχε εξ άλλου, παρά τις διαφορές μεταξύ των ευρωπαϊκών κρατών μια κοινή ιστορική και πολιτιστική κληρονομιά⁶ και μια συγγένεια βιωμάτων και παραδόσεων που καθιστούσε αναχρονιστικές και παράλογες τις μεταξύ τους συγκρούσεις.

Έτσι ξεκίνησε για πρώτη φορά στην παγκόσμια ιστορία η πραγματοποίηση μιας μορφής καντιανής «αιώνιας ειρήνης»⁷. Όχι πλέον σαν ρομαντική ουτοπία. Αλλά σαν μια ρεαλιστική διαδικασία σταδιακής συναδέλφωσης των λαών και εγκαθίδρυσης μιας κοινής συμπολιτείας που δεν θα στηρίζεται πλέον σε μια συμφωνία μεταξύ κρατών, που διατηρούν την κυριαρχία τους, με βάση το παραδοσιακό Διεθνές δίκαιο και τις διεθνείς συνθήκες. Με την ιδρυτική της ΕΟΚ συνθήκη της Ρώμης του 1957 εκχωρήθηκαν στην τότε Κοινότητα συγκεκριμένες αρμοδιότητες, οι οποίες αφαιρέθηκαν από τα υπογράψαντα την συνθήκη κράτη-μέλη και ιδρύθηκε ένα αυτόνομο πολιτικό σύστημα⁸, στο πλαίσιο του οποίου η Κοινότητα και ήδη η Ένωση αναπτύσσει την δική της νομοπαραγωγική δραστηριότητα, ασκεί την δική της πολιτική και μολονότι δεν αποτελεί κράτος, διαθέτει τη δική της δημόσια εξουσία, και, τέλος, έχει τη δική της νομική προσωπικότητα, διακριτή από εκείνη των κρατών-μελών. Σε όλα αυτά θα πρέπει να προστεθεί και κάτι που είναι *novum* στο Διεθνές δίκαιο, ένα δικαιοδοτικό όργανο, το οποίο στηρίζεται αποκλειστικά στις συνθήκες και έχει το μονοπώλιο της ερμηνείας και εφαρμογής του κανονιστικού πλέγματος, που διέπει την λειτουργία του εν λόγω συστήματος και του οποίου οι αποφάσεις είναι πλήρως δεσμευτικές για τα δικαστήρια των κρατών-μελών. Για πρώτη λοιπόν φορά στην παγκόσμια ιστορία διάφορες ανεξάρτητες και κυρίαρχες χώρες (πολλές από τις οποίες είχαν μάλιστα πολεμήσει μεταξύ τους με

---

⁵ Ο πρώτος που μίλησε για την ενοποίηση της Ευρώπης ήταν ο Victor Hugo σε λόγο του στην εναρκτήρια συνεδρίαση του Παγκοσμίου Συνεδρίου για την Ειρήνη στο Παρίσι στις 21.8.1849 (*Un jour viendra...*). Στον Μεσοπόλεμο το στόχο της ειρήνευσης της ηπείρου μέσω μιας όλο και στενότερης διασύνδεσης των χωρών της προώθησε ο Richard von Coudenhove-Kalergi με την κίνηση Paneuropean Union που ίδρυσε το 1923. Στον Μεσοπόλεμο επίσης ο τότε Υπουργός Εξωτερικών της Γαλλίας Aristide Briant είχε εκφωνήσει ενώπιον της Κοινωνίας των Εθνών στη Γενεύη στις 8.9.1929 ένα ιστορικό λόγο υπέρ της ευρωπαϊκής ενοποίησης.

⁶ Ελληνορωμαϊκός πολιτισμός και γραμματολογία, Χριστιανισμός, Αναγέννηση της κλασικής παιδείας, Διαφωτισμός, ανθρωποκεντρική ουμανιστική παράδοση, αγώνες για την δημοκρατία, την αξιοπρέπεια του ανθρώπου και τις αρχές του Κράτους Δικαίου.

⁷ IMMANUEL KANT, Για την αιώνια ειρήνη, μτφ. Άννα Ποταγά, εκδ. Αλεξάνδρεια 1992, σελ. 23.

⁸ Βλ. ΛΙΝΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Πέρα από την υπεροχή: ο έλεγχος «*ultra vires*» και συνταγματικής ταυτότητας των πράξεων ενωσιακών οργάνων εκ μέρους των εθνικών δικαστηρίων» ΤοΣ 2019 1216 επ (1221)

φανατισμό επί αιώνες) αποφάσισαν να συνασπισθούν και να προχωρήσουν σε μια διαδικασία ενοποίησης στηριζόμενες όχι στην βίαια επίλυση των διαφορών τους, ούτε στη γυμνή επιβολή του ισχυροτέρου, αλλά στην βάση των αρχών της ισοτιμίας του αλληλοσεβασμού, του διαλόγου. Κυρίως δε στην βάση κάποιων προκαθορισμένων δικαιοκλών και διαδικαστικών αρχών με διαδικασίες οιονεί συνταγματικής λογικής και εγγυήσεις δικαστικής επίλυσης. Μια κοινότητα που εγγυάται με αποτελεσματικότητα τις ατομικές ελευθερίες, τις δικαιοκρατικές εγγυήσεις της διάκρισης των εξουσιών, του σεβασμού των μειοψηφιών, της ελευθερίας έκφρασης και του πλουραλισμού. Για πρώτη τέλος φορά στην παγκόσμια ιστορία ένα υπερκρατικό μόρφωμα προβλέπει δικαστική προστασία δική του από τις ίδιες αυτού πράξεις⁹. Συνελήφθη λοιπόν ως ιδέα και ιδρύθηκε εκ γενετής ως δικαιοκρατικός θεσμός¹⁰.

Την πρώτη περίοδο της λειτουργίας τα βήματα ήταν μικρά. Παρά ταύτα την περίοδο εκείνη η φρόνηση που οφείλονταν στα τραύματα υλικά και ψυχολογικά του πρόσφατου πολέμου είχε εμπνεύσει σε πολλούς τον στόχο της δημιουργίας των Ενωμένων Πολιτειών της Ευρώπης, τους λεγόμενους φεντεραλιστές, εξέχων εκπρόσωπος των οποίων ήταν ο Altiero Spirelli. Η ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία έφτασε στην χρυσή της εποχή, όταν ο Jacques Delors ήταν Πρόεδρος της Επιτροπής (1985-1995).

Γ.Το ξεθώριασμα της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας- και η αποξένωση της από τους λαούς της Ευρώπης: Συμπτώματα και αιτίες

Θα μπορούσε κανείς να πει ότι με τη Συνθήκη του Maastricht το 1992, του Αμστερντάμ το 1997 και της Νίκαιας το 2001 και την εισαγωγή του Ευρώ ως κοινού νομίσματος η Ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία έφτασε στο ζενίθ της. Αλλά ταυτόχρονα φάνηκαν τα όρια της. Στην αρχή λιγότερο ευδιάκριτα, όσο δε περνούσε ο χρόνος όλο και πιο εμφανώς. Σαν η Ενωμένη Ευρώπη να υπήρξε θύμα της επιτυχίας της. Παρά την πτώση του Κομμουνισμού στην Ανατολική Ευρώπη, την υπέρβαση της μεταπολεμικής Ευρώπης σε δύο αντιμαχόμενα μεταξύ τους μπλοκ, παρά τις θεαματικές διευρύνσεις, οι οποίες οδήγησαν το 2004 (και το 2007) στο να καλύπτει η Ε.Ε. σχεδόν ολόκληρη την γεωγραφική Ευρώπη, παρά την ακτινοβολία του ευρωπαϊκού μοντέλου, μοναδικού σε όλο τον πλανήτη σε ότι αφορά τον συνδυασμό της επίτευξης στόχων αντινομικών μεταξύ τους, όπως η δημοκρατική διακυβέρνηση, η επικράτηση των αρχών του κράτους δικαίου, η οικονομική ευημερία και η

---

⁹ Στο Προοίμιο της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση, στη μορφή που έλαβε με τη Συνθήκη της Λισσαβόνας, τα κράτη-μέλη αναγνωρίζουν ότι αφενός εμπνέονται «από την πολιτιστική, τη θρησκευτική και την ανθρωπιστική κληρονομιά της Ευρώπης, από την οποία αναπτύχθηκαν οι παγκόσμιες αξίες των απαραβάτων και αναφαίρετων δικαιωμάτων του ανθρώπου, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας και του κράτους δικαίου» και ότι αφετέρου επισφραγίζουν την προσήλωσή τους «στις αρχές της ελευθερίας, της δημοκρατίας και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, των θεμελιωδών ελευθεριών, καθώς και του κράτους δικαίου». Περαιτέρω, στο άρθρο 2 της Συνθήκης ορίζεται ότι η Ένωση βασίζεται μεταξύ άλλων στις αρχές του Κράτους Δικαίου.

¹⁰ ΧΡΗΣΤΟΣ ΡΑΜΜΟΣ, Η Ευρώπη ως κοινότητα δικαίου, αναρτημένο στο <https://www.constitutionalism.gr/2019-11-rammos-evropi-koinotita-dikaiou/>

εμπέδωση ενός συστήματος κοινωνικής ασφάλειας και κοινωνικής συνοχής¹¹, η Ευρώπη αποτελεσματώθηκε. Θεωρήθηκε δεδομένη. Ψυχρά τεχνοκρατική και απόμακρη · ένας γραφειοκρατικός μηχανισμός («οι Βρυξέλλες») που επιβάλλει στους ευρωπαίους πολίτες υποχρεώσεις χωρίς να υπόκειται σε δημοκρατικό έλεγχο και λογοδοσία και χωρίς να έχει την δημοκρατική νομιμοποίηση προς τούτο.

Οι πιο πάνω διαπιστώσεις μπορεί να είναι ορθές. Το κρίσιμο, όμως, ερώτημα είναι ποιος φέρει την ευθύνη γι' αυτό το τέλμα και την «ευρωκόπωση», την «ευρωδιαφορία» και τον ευρωσκεπτικισμό. Προφανώς δεν φταίνε ούτε οι Βρυξέλλες, ούτε οι Ευρωπαϊκοί θεσμοί. Και ακόμη λιγότερο δεν φταίνει η ίδια η ιδέα της Ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ενοποίησης, η οποία παρά τις δυσκολίες πραγμάτωσης της είναι, αν και για διαφορετικούς λόγους, εξ ίσου, αν όχι περισσότερο, απαραίτητη από ότι ήταν μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο. Είναι σαφές ότι η παγκοσμιοποίηση, η ψηφιακή επανάσταση, η τέταρτη βιομηχανική επανάσταση, η κλιματική αλλαγή με την υπερθέρμανση του πλανήτη, οι μεταναστευτικές και προσφυγικές ροές που έχουν ξεπεράσει κάθε προηγούμενο στην ανθρώπινη Ιστορία, η μετακίνηση του κέντρου βάρους των οικονομικών δραστηριοτήτων προς την Ανατολική και Νότια Ασία και η γιγάντωση της Κίνας καθιστούν πιο επιτακτική από ποτέ την ανάγκη να συνεχιστεί και να προχωρήσει η Ευρωπαϊκή Ένωση προς την κατεύθυνση μιας Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας, μιας νέου τύπου Ομοσπονδίας. Τα εθνικά κράτη ειδικά μικρού και μεσαίου μεγέθους, όπως είναι αυτά της Ευρωπαϊκής ηπείρου αδυνατούν να αντιμετωπίσουν μόνα τους τις πιο πάνω προκλήσεις. Αν θέλουν οι ευρωπαϊκοί λαοί και οι ευρωπαϊκές ηγεσίες να επιζήσει το ευρωπαϊκό μοντέλο, με την ποιοτική του ιδιαιτερότητα, όπως περιγράφηκε προηγουμένως δεν υπάρχει άλλη λύση από την Ενωμένη Ευρώπη.

Οι ευρωσκεπτικιστές, καλόπιστοι και κακόπιστοι¹² ξεχνούν ότι η Ευρώπη δεν έχει δική της δύναμη, ώστε να της καταλογίζονται ολιγωρίες. Έχει όση εξουσία αποφασίζουν τα κράτη-μέλη ότι πρέπει να έχει. Βεβαίως οι μέτριες και στερούμενες ευρύτερου οράματος εθνικές ηγεσίες, οι οποίες κυβερνούν σε όλα σχεδόν τα ευρωπαϊκά κράτη, με κριτήριο την μικροδιαχείριση, την προώθηση των εθνικών στην καλύτερη περίπτωση και των εκλογικών ή παραταξιακών τους συμφερόντων στην χειρότερη, βολεύονται πολύ με την απόδοση όλων των ευθυνών στην γραφειοκρατία των Βρυξελλών, αποκρύπτοντας ότι αυτές δεν της παρέχουν τα μέσα να γίνει πιο αποτελεσματική, διότι έτσι θα χάσουν κάποιες από τις αρμοδιότητες και εξουσίες τους και αποσιωπώντας τα τεράστια οφέλη τα οποία έχουν προκύψει για τους λαούς από την λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Οφέλη μεταξύ άλλων

---

¹¹ Δεν είναι τυχαίο ότι στην συντριπτική τους πλειοψηφία οι προσφυγικές και μεταναστευτικές ροές κατευθύνονται προς τις χώρες της Ε.Ε. Αυτό δείχνει την ελκτική της δύναμη και την ακτινοβολία που ασκεί παρά τις αναμφισβήτητες αδυναμίες και του μοντέλου αυτού.

¹² Ως καλόπιστους θεωρώ εκείνους που επιθυμούν μεν την συνέχιση και εμβάθυνση της ευρωπαϊκής ενοποιητικής διαδικασίας, αλλά πιστεύουν καλόπιστα ότι δεν είναι ιστορικά εφικτό η Ε.Ε. να προχωρήσει λόγω εγγενών αδυναμιών της. Κακόπιστους δε θεωρώ τους κυνικούς ή αυτούς που δεν επιθυμούν, κατά βάθος, την ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία, προτιμούν να συνεχιστεί η πεπατημένη του γνωστού (δηλ το εθνικό κράτος, σαν αυτό να είναι η τελευταία λέξη της Ιστορίας) και χρησιμοποιούν ως πρόσχημα τις αδυναμίες αυτές για να ισχυρισθούν ότι η ένωση της Ευρώπης υφ' οιανδήποτε μορφή είναι ανέφικτη και επιβλαβής και ότι η μόνη λύση είναι η επιστροφή στα εθνικά κράτη.

και οικονομικά, όπως τα διαρθρωτικά ταμεία, η άνοδος του βιοτικού επιπέδου, ανταλλαγές πανεπιστημιακές, ερευνητικές, ευχέρεια αναζήτησης εργασίας σε άλλες χώρες της Ένωσης, δυνατότητα σταδιοδρομίας σ' αυτές, κατάργηση των ελέγχων στα σύνορα, διεύρυνση των πνευματικών, πολιτιστικών και ψυχαγωγικών οριζόντων των κλπ. Και ενώ όλοι ακόμη και οι ευρωσκεπτικιστές (όταν αναλάβουν την εξουσία) καταλαβαίνουν ότι θα είναι μια καταστροφή για όλους το τέλος της Ε.Ε. αρκούνται απλώς σε αυτό, δηλαδή στο να μην κατατρέφεται, ξεχνώντας την ρήση του Delors ότι η Ευρώπη είναι σαν το ποδήλατο. Όταν δεν προχωρεί πέφτει.

Ποιες είναι αυτές οι παθογένειες;

α) Επιγραμματικά. Η έλλειψη διαφάνειας και δημοκρατικής λογοδοσίας μηχανισμών που παίρνουν πολύ σημαντικές αποφάσεις για τη ζωή εκατομμυρίων ευρωπαίων αλλά που είναι άτυποι εξωθεσμικοί μηχανισμοί όπως το Eurogroup, ή διακυβερνητικοί μηχανισμοί, όπως το Ευρωπαϊκό Ταμείο Χρηματοπιστωτικής Σταθερότητας (EFSF 2010), ή τέλος μηχανισμοί που βρίσκονται πλήρως εκτός ενωσιακής έννομης τάξης και που είναι μορφώματα του παραδοσιακού διεθνούς δικαίου, όπως ο Ευρωπαϊκός Μηχανισμός Σταθερότητας (ESM 2012). Το γεγονός ότι οι αποφάσεις λαμβάνονται σε κλειστό κύκλο στο Βερολίνο στο Παρίσι και σπανιότερα στις Βρυξέλλες, τα δε επίσημα θεσμικά όργανα της Ένωσης καθώς και οι εθνικές κυβερνήσεις περιορίζονται στο να εκτελούν τις αποφάσεις αυτές. Επικράτηση κατά τα λοιπά της διακυβερνητικής μεθόδου. Αυτό που ο Jürgen Habermas αποκάλεσε *Exekutivföderalismus*¹³. Ο ιστορικός παραλογισμός και θα έλεγε κανείς η σχεδόν γενετική ανωμαλία να ανατεθεί η νομισματική πολιτική στην Ένωση, αλλά να κρατηθεί η οικονομική και δημοσιονομική πολιτική στα κράτη-μέλη¹⁴. Αδυναμία να επιδειχθεί η δέουσα αλληλεγγύη έγκαιρα στην κρίση χρέους που ξέσπασε στην Ευρωζώνη το 2009. Επιβολή πρωτοφανών μέτρων για ειρηνικούς καιρούς και για ευρωπαϊκή χώρα ακραίας λιτότητας (περίπτωση Ελλάδας) Διχασμός μεταξύ ενάρετου βορρά και σπάταλου Νότου. Κρίση των αρχών του κράτους δικαίου σε Ουγγαρία, Πολωνία και Ρουμανία.¹⁵ Άνοδος των ευρωσκεπτικιστικών λαϊκιστικών πολιτικών σχηματισμών παντού στην Ευρώπη παλιά και νέα. Το Brexit ως σύμπτωμα περισσότερο παρά ως αιτία. Η γερμανική εμμονή στον

¹³ Α.ΜΕΤΑΞΑ όπ..π. σελ. 12, JÜRGEN HABERMAS . (2011) *Zur Verfassung Europas- Ein Essay*, Suhrkamp Verlag AG Berlin σελ. 43

¹⁴ Είναι πρόδηλο ότι το γεγονός ότι τα Κράτη-Μέλη δέχθηκαν να εκχωρήσουν ένα σημαντικότερο τμήμα του σκληρού πυρήνα της κυριαρχίας τους, δηλαδή το εκδοτικό τους προνόμιο να εκδίδουν το εθνικό τους νόμισμα, αλλά επέμειναν να διατηρήσουν την αρμοδιότητα να καθορίζουν την οικονομική και δημοσιονομική πολιτική τα ίδια, οφείλεται σε σημαντικό, ίσως και σε καθοριστικό, βαθμό στο ότι με την οικονομική και δημοσιονομική πολιτική διατηρούνται τα εργαλεία ικανοποίησης πελατειακών διεκδικήσεων και συμφερόντων των προσκειμένων στις παρατάξεις που εκάστοτε κυβερνούν.

¹⁵ Για την τελευταία αυτή χώρα δεν έχει γίνει ευρύτερα γνωστό ότι ακολουθεί την πορεία που έχουν χαράξει η Πολωνία και η Ουγγαρία σε βάρος των αρχών του κράτους δικαίου και της δικαστικής ανεξαρτησίας (ο έλεγχος της οποίας αποσκοπεί στο να μην διερευνάται σε βάθος η εκτεταμένη στους πολιτικούς ιθύνοντες διαφθορά). Ήδη το Κοινοβούλιο έχει εκφράσει την βαθιά του ανησυχία για την εξέλιξη αυτή. Βλ. <https://www.europarl.europa.eu/news/fr/press-room/20181106IPR18326/roumanie-inquietudes-quant-a-l-independance-de-la-justice-et-a-l-etat-de-droit>. Πρβλ. για το θέμα της κρίσης του Κράτους Δικαίου στην Ευρώπη ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ *Les vicissitudes de l'État de droit dans l'Union européenne* διαθέσιμο σε <https://www.constitutionalism.gr/les-vicissitudes-de-letat-de-droit-dans-lunion-europeenne/>.

ορντολιμπεραλισμό¹⁶ ¹⁷ και στην επιβολή του μοντέλου της Bundesbank στην Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα, στην επιβολή του μοντέλου του Γερμανικού Μάρκου στο Ευρώ· η επιβολή και διαίωξη του μοντέλου της Συνθήκης του Maastricht του γερμανικής έμπνευσης ορντολιμπεραλιστικού μοντέλου και των επίσης γερμανικής έμπνεύσεως Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης (1997/2005) Εξαπτύχου (Six- Pack 2011), Δημοσιονομικού Συμφώνου και Διπτύχου (Two- Pack, 2013). Η συνταγματοποίηση της οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής (άρθρα 120- 135 ΣΛΕΕ και σειρά διατάξεων του παραγωγού ευρωπαϊκού δικαίου και άλλων δεσμευτικών αποφάσεων) με αποτέλεσμα να μην επιτρέπεται άλλη στους τομείς αυτούς καθώς και άσκηση άλλης κοινωνικής πολιτικής. Αυτό έχει ως συνέπεια δημιουργεί ένα δημοκρατικό έλλειμμα και μια αδυναμία να δοκιμασθούν διαφορετικές επιλογές· έρχεται δε σε αντίθεση με τη λειτουργία της συνταγματικής τάξης των δημοκρατικών χωρών, που ρόλος της είναι απλώς θέτει το διαδικαστικό πλαίσιο μέσα στο οποίο ύστερα από εκλογές και διάλογο αποφασίζονται οι πολιτικές στους διάφορους τομείς ή και μεταβάλλονται¹⁸. Όλα αυτά επιδεινώθηκαν με το ξέσπασμα της πανδημίας, η οποία συγκλόνισε τα πάντα ακόμη βαθύτερα, σε σημείο που να μιλάμε για μια εποχή προ πανδημίας και για μια άλλη μετά την πανδημία. Η πανδημία αφύπνισε παντού τα συντηρητικά αντανεκλαστικά της πρόσδεσης στο κοντινό και στο οικείο, που παρέχει την αίσθηση (ψευδαίσθηση στην σημερινή χρονική συγκυρία) ασφάλειας και προστασίας και που δεν είναι η απόμακρη Ευρώπη αλλά το Κράτος- Έθνος.

βΠού οφείλονται όλα αυτά;

¹⁶ Το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο μάλιστα σε απόφασή του έχει χαρακτηρίσει την Κοινότητα ως «κοινότητα σταθερότητας». Βλ. BVerfG, 12/10/1993, *Manfred Brunner et al v. The European Union Treaty* ("Maastricht- Urteil"), διαθέσιμη στην ιστοσελίδα www.europarl.europa.eu/brussels/website/media/Basis/Vertraege/Pdf/Maastricht_Urteil_1993.pdf.

¹⁷ Οικονομική θεωρία που αναπτύχθηκε στην Γερμανία από την αποκαλούμενη Σχολή του Freiburg κατά την 20ετία 1930-1950. Αποτελεί μια αποκλίνουσα παραλλαγή από τον κλασικό οικονομικό φιλελευθερισμό του laissez faire laissez passer αγγλοσαξωνικής κυρίως προελεύσεως. Σε αντίθεση με αυτόν ο ορντολιμπεραλισμός δεν εμπιστεύεται τον αυτορρυθμιστικό ρόλο των αγορών. Το κράτος οφείλει να επεμβαίνει για να θέτει κανόνες και όρια που θα επιτρέψουν να λειτουργήσουν οι επιχειρήσεις σύμφωνα με τις αρχές του υγιούς και ανόθευτου ανταγωνισμού. Αποκτά δηλαδή ένα ρόλο διαιτητή. Βασική αρχή του ορντολιμπεραλισμού είναι επίσης ο κανόνας ότι οι προϋπολογισμοί πρέπει να είναι πλεονασματικοί. Πέραν αυτών δεν επιτρέπεται στο κράτος να έχει ρόλο στον προσδιορισμό της εισοδηματικής πολιτικής (κατά τούτο διαφέρει από τις κέυνσιανές και σοσιαλδημοκρατικές πολιτικές οι οποίες αποσκοπούν στην τόνωση της ζήτησης) ή στην διάσωση προβληματικών επιχειρήσεων. Ο τρόπος αυτός σκέψης εκφράζει αυτό που ο MAX WEBER αποτύπωσε στο βιβλίο του «*Η προτεσταντική ηθική και το πνεύμα του καπιταλισμού*» (1905). Ο ορντολιμπεραλισμός κατέστη το κυρίαρχο οικονομικό δόγμα στην μεταπολεμική Δυτική Γερμανία με βάση την πολιτική του Ομοσπονδιακού Υπουργού Οικονομικών (και μετέπειτα Ομοσπονδιακού Καγκελλάριου) Ludwig Erhard, «πατέρα» της αποκαλούμενης κοινωνικής οικονομίας της αγοράς (Soziale Marktwirtschaft) και του δυτικογερμανικού «οικονομικού θαύματος». Το οικονομικό αυτό δόγμα το ενστερνίσθηκαν κατά τις επόμενες δεκαετίες και τα άλλα δύο μεγάλα ιστορικά κόμματα που εκπροσωπούνται στο Bundestag: οι σοσιαλδημοκράτες και οι φιλελεύθεροι.

¹⁸ Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Α. Μεταξάς στο βιβλίο του με αφορμή το οποίο γράφτηκε η παρούσα μελέτη «*[έχουν] συνταγματοποιηθεί] όχι μόνο μέτρα οικονομικής πολιτικής, αλλά και ευρύτερα συγκεκριμένες δομικές, εν τέλει ιδεολογικές, προσεγγίσεις για την διαμόρφωση της οικονομίας και την σχέση της με το κράτος και την πολιτική. Αυτό [όμως] το φαινόμενο έχει βαθύτερες προεκτάσεις και επιπτώσεις. Τούτο διότι δια της συνταγματοποίησης συντελείται μια κατ' ουσίαν εκβολή των αντιστοιχών θεματικών από το πεδίο της πολιτικής διαβούλευσης και της δημοκρατικής απόφασης*» (σ. 158).

Εν πρώτοις, σε παγκόσμιους, πλανητικούς, παράγοντες. Επιγραμματικά: Η παγκοσμιοποίηση, η ψηφιακή επανάσταση, η τέταρτη βιομηχανική επανάσταση, η αποκαλούμενη «νεοφιλελεύθερη» κυριαρχία των αγορών, η δυναμική είσοδος των ασιατικών αγορών έφερε ένα να νέο ιστορικό παράδειγμα για την αντιμετώπιση του οποίου χρειάζονται νέες προσεγγίσεις με αποτέλεσμα να μην επαρκεί πλέον η πρακτική του *business as usual*.

Οφείλεται όμως και σε ειδικούς ευρωπαϊκούς παράγοντες.

Ένας βασικός και διαρκής παράγων είναι η μετριότητα του πολιτικού προσωπικού που ασκεί την εξουσία στις ευρωπαϊκές χώρες. Όλες ευρωπαϊκές κυβερνήσεις αποδείχθηκαν κατώτερες των περιστάσεων, χωρίς όραμα, με μόνο χρονικό ορίζοντα τις επόμενες εκλογές, χωρίς βαθύτερη γνώση της Ιστορίας και χωρίς δυνατότητα θέσεως στρατηγικών στόχων με βάση μακροπρόθεσμο προγραμματισμό και με οπτική τον μακρύ ιστορικό χρόνο.

Υπήρξαν, όμως, και συγκεκριμένες εσφαλμένες επιλογές. Επιγραμματικά: Η απότομη υπερέκταση της Ένωσης με την διεύρυνση του 2004 (και ακολούθως το 2007 και το 2013) σε χώρες που δεν ήταν έτοιμες για το εγχείρημα της ευρωπαϊκής ενοποίησης· χώρες με διαφορετικές εμπειρίες από εκείνες της Δυτικής Ευρώπης, με σοβαρές δικαιοκρατικές και διαρθρωτικές ελλείψεις· χώρες η κοινή γνώμη των οποίων είχε εξέλθει βαθύτατα τραυματισμένη από την μακρόχρονη υποταγή τους στο κομμουνιστικό μπλοκ και δεν είχε καμία διάθεση να συμμετάσχει σε νέα υπερεθνικά πειράματα. Η εν λόγω διεύρυνση έγινε χωρίς να έχει προηγουμένως υπάρξει μέριμνα και σχεδιασμός για ενίσχυση της συνοχής της Ένωσης και προώθηση της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και για δημιουργία θεσμικών μηχανισμών που θα ευνοούσαν την επιτυχή και χωρίς κραδασμούς και οπισθοδρομήσεις αφομοίωση τόσο ετερόκλιτου συστήματος κρατών. Ο δογματισμός και η έλλειψη ευκαμψίας των ευρωπαϊκών ηγεσιών κυρίως της γερμανικής με την αλαζονική εμμονή της απλή διαχείριση και την εμμονή της σε πολιτικές περασμένων εποχών, ωσάν η Ιστορία να είχε τελειώσει και να είχε πει την τελευταία της λέξη με τις διευθετήσεις της Συνθήκης του Maastricht και του Συμφώνου Σταθερότητας και Ανάπτυξης και με την ορντολιμπεραλιστική γερμανικής έμπνευσης τάξη πραγμάτων.

Τέλος, οι εξελίξεις αυτές οφείλονται και στο γεγονός ότι με την πάροδο του χρόνου οι νεότερες γενιές οι οποίες δεν ζήσαν την φρίκη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, γεννήθηκαν και μεγάλωσαν σε πρωτοφανούς για την παγκόσμια Ιστορία διάρκειας συνθήκες ειρήνης, δημοκρατίας και ευημερίας θεωρούν την Ενωμένη Ευρώπη, την έλλειψη συνόρων δεδομένες και δεν συνειδητοποιούν, ότι απολαμβάνουν όλα αυτά τα αγαθά ακριβώς διότι υπάρχει η Ευρώπη.

Δ. Ο διάλογος των δικαστών δεν λειτουργεί πλέον – Η κακοφωνία¹⁹ από ένα πολύ ισχυρό παίκτη (το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο της Γερμανίας με την απόφαση Weiss)

Η διάσημη πλέον απόφαση Weiss²⁰ του ΟΣΔΓ για την οποία έχει ήδη γίνει λόγος δεν προήλθε από παρθενογένεση. Έχει τη ρίζα της στην παλαιότερη απόφαση για τη Συνθήκη του Maastricht του 1993²¹. Εκεί Συνταγματικό Δικαστήριο για πρώτη φορά διεκδίκησε την αρμοδιότητα να ελέγχει και να στιγματίζει υπερβάσεις αρμοδιότητας στις οποίες η Ευρωπαϊκή Ένωση είχε προβεί κατά την κρίση του. Με άλλες λέξεις, το Δικαστήριο της Καρλσρούης υποστηρίζει ότι εκείνοι οι κανόνες, και εκείνες οι πράξεις των ενωσιακών οργάνων (συμπεριλαμβανομένου μάλιστα και του Δικαστηρίου της Ένωσης) που κατά τη γνώμη των δικαστών του, δεν εμπίπτουν στις αρμοδιότητες, οι οποίες έχουν εκχωρηθεί στην Ένωση, δεν το δεσμεύουν και δεν επιτρέπεται να εφαρμόζονται στη Γερμανία, διότι είναι *ultra vires*. Έκτοτε η έκφραση *ultra vires* χρησιμοποιήθηκε κατά κόρον από το ίδιο Δικαστήριο, που την επέσειε σταθερά ως φόβητρο, θέλοντας να υπενθυμίσει τον ρόλο του και να αναχαιτίσει τις πρωτοβουλίες των οργάνων της Ένωσης. Η συχνή επανάληψη της απειλής *ultra vires* ως απλής δικλείδας ασφαλείας προκαλούσε στη Γερμανία ειρωνικά σχόλια του τύπου «σκυλί που γαβγίζει δεν δαγκώνει». Όπως δε παρατηρεί και ο πρώην

¹⁹ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ «Οι μεταλλάξεις του απορρυθμισμένου ευρωπαϊκού συνταγματισμού» διαθέσιμο σε <https://www.constitutionalism.gr/2020-05-29-yannakopoulos-aporruthmismenos-syntagmatismos/>.

²⁰ BVerfG, απόφαση του Δεύτερου Τμήματος της 5^{ης} Μαΐου 2020-2BvR 859/15, 2-BvR 1651/15, 2-BvR 2006/15, 2-BvR 980/16- Rn 1-237, ECLI:DE:BVerfG:2020:rs20200505.2bvr085915. Η απόφαση αυτή ελήφθη με την ευρεία πλειοψηφία 7-1. Η απόφαση αυτή έχει σχολιαστεί ευρύτατα. Ενδεικτικά αναφέρονται εδώ πέρα από τον εκτενή σχολιασμό και την κριτική που ασκείται σε αυτήν στις σελίδες 87-42 του βιβλίου του Α. Μεταξά που αποτέλεσε την αφορμή του παρόντος σχολίου και: α) ΛΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, *Πέρα από την υπεροχή: Ο έλεγχος «ultra vires» και συνταγματικής ταυτότητας των πράξεων ενωσιακών οργάνων εκ μέρους των εθνικών δικαστηρίων*, ΤοΣ 2019 (1216-1289), β) ΠΑΥΛΟΣ ΕΛΕΥΘΕΡΙΑΔΗΣ, *Παραδοξότητες της συνταγματικής απομόνωσης*, ΤοΣ 2019 (1205-1215), γ) ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, *Ο εθνικός δικαστής ως φύλακας των Συνθηκών; Σχόλιο στην απόφαση του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου για το πρόγραμμα PSPP*, Εφαρμογές Δημοσίου Δικαίου 2020 (321-329), δ) ΜΙΧΑΗΛ ΙΩΑΝΝΙΔΗΣ, *Herr der Verträge?: Η απόφαση Weiss του BVerfG*, διαθέσιμο σε <https://www.syntagmawatch.gr/trending-issues/herr-der-vertrage-i-apofasi-weiss-tou-bverfg/> ε) ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ *Η οικονομική πολιτική των Γερμανών συνταγματικών δικαστών* διαθέσιμο σε <https://www.constitutionalism.gr/2020-05-23-anthopoulos-bverfge/?hilitte=%27Ανθόπουλος%27> στ) PETER BOFINGER *Une Cour constitutionnelle peut-elle juger une politique économique?*, διαθέσιμο σε <https://www.alternatives-economiques.fr/karlsruhe-une-cour-constitutionnelle-juger-une-politique-economiqu/00092741>, ζ) MIGUEL POIARES MADURO *Some Preliminary Remarks on the PSPP Decision of the German Constitutional Court* διαθέσιμο σε <https://verfassungsblog.de/some-preliminary-remarks-on-the-pspp-decision-of-the-german-constitutional-court/> η) ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ *Passive and Unequal: The Karlsruhe Vision for the Eurozone*, διαθέσιμο σε <https://verfassungsblog.de/passive-and-unequal-the-karlsruhe-vision-for-the-eurozone/> θ) ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΚΟΥΡΗΣ *Το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο καταλογίζει στην Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα και στο Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης υπέρβαση των αρμοδιοτήτων τους* διαθέσιμο σε <https://www.constitutionalism.gr/2020-05-23-skouris-bverge-ultra-vires/?hilitte=%27σκουρή%27> και ι) ΜΑΤΕJ AVBELJ *The Right Question about the FCC Ultra Vires Decision* διαθέσιμο σε <https://verfassungsblog.de/the-right-question-about-the-fcc-ultra-vires-decision/>.

²¹ Απόφαση της 12^{ης} Οκτωβρίου 1993, δημοσιευμένη στην επίσημη συλλογή του Δικαστηρίου, BVerfGE 89, σελ. 155 και επ. Στο ίδιο μοτίβο κινήθηκε και η απόφαση Honeywell [2010] BVerfGE 126,286 επ.

Πρόεδρος του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) Βασίλειος Σκουρής, αυτή την φορά το ΟΣΔΓ έκρινε ότι έπρεπε να δαγκώσει²². Και το έκανε και με πολύ άσκημο τρόπο.

Με την απόφαση αυτή κρίθηκε ότι η ΕΚΤ υπερέβη τις δοτές με τις Συνθήκες αρμοδιότητές της, ενεργώντας *ultra vires*, έτσι ώστε να μην προκαλείται δέσμευση εντός της γερμανικής επικράτειας. Περαιτέρω, στο πλαίσιο του οικείου ελέγχου, το Δικαστήριο έκρινε ότι η απόφαση του ΔΕΕ στην υπόθεση Weiss,²³ με την οποία είχε γίνει δεκτή η συμβατότητα του οικείου προγράμματος με το δίκαιο της Ένωσης, είναι ομοίως *ultra vires* και δεν δεσμεύει το Γερμανικό Δικαστήριο. Ο λόγος ήταν ότι το ΔΕΕ εμφανώς δεν προέβη στον προσήκοντα έλεγχο, το δε κριτήριο ελέγχου που εφάρμοσε ενέχει τον κίνδυνο διάβρωσης της αρχής της δοτής αρμοδιότητας, η οποία αποτελεί θεμέλιο της έννομης τάξης της Ένωσης και συνέπεια της δημοκρατικής αρχής.

Το ζήτημα αφορούσε στο Πρόγραμμα Αγοράς Τίτλων του Δημοσίου Τομέα (Public Sector Purchase Programme – PSPP) της ΕΚΤ, δυνάμει του οποίου το Ευρωσύστημα (ΕΚΤ και εθνικές κεντρικές τράπεζες) αγόραζε τίτλους του δημοσίου τομέα (ιδίως κρατικά ομόλογα) στη δευτερογενή αγορά. Αυτή η πρακτική (η οποία εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πρόγραμμα αγοράς τίτλων) έχει σκοπό να αντιμετωπίσει τον κίνδυνο διαμόρφωσης του πληθωρισμού σε ιδιαίτερα χαμηλά επίπεδα (αποπληθωρισμός, έλλειψη ρευστότητας και κυκλοφορίας χρήματος). Ειδικότερα αποσκοπούσε, με την αύξηση της ροής του χρήματος, στην επάνοδο του πληθωρισμού πλησίον, αλλά κάτω του 2%, επίπεδα τα οποία θεωρούνται από την ΕΚΤ συμβατά με τη σταθερότητα τιμών, η διασφάλιση της οποίας αποτελεί πρωταρχικό σκοπό της νομισματικής πολιτικής της Ένωσης. Το πρόγραμμα είχε δεχθεί επιφυλάξεις ή και αντίδραση από χώρες του Βορρά, διότι θεωρήθηκε ως προάγγελος μορφών αμοιβαιοποίησης του χρέους των κρατών μελών (μεγάλο μέρος των κρατικών ομολόγων μεταφέρθηκε από τον ιδιωτικό τομέα στο Ευρωσύστημα), ενώ βραχυπρόθεσμα κατηγορήθηκε ότι αδρανοποιεί την πειθαρχία, που η αγορά ομολόγων επιφέρει στα δημοσιονομικά των κρατών μελών. Εξάλλου, η μείωση των επιτοκίων μέσω των οποίων επιδιωκόταν η αύξηση του πληθωρισμού έθιγε τα συμφέροντα των αποταμιευτών, γεγονός που επέδρασε στη δημόσια εικόνα που σχημάτιζε ο μέσος Γερμανός πολίτης.

Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος ούτε και είναι το κύριο αντικείμενο του παρόντος σχολίου η παράθεση αυτής της πολύπλοκης και μεγάλου μεγέθους απόφασης και της προϊστορίας της (που αναλύεται σε πολλά στάδια, όπως: κατάθεση συνταγματικής προσφυγής στο ΟΣΔΓ, πρώτη απόφαση του ΟΣΔΓ με υποβολή εν πολλοίς προσχηματικού²⁴ προδικαστικού ερωτήματος, απόφαση της Μείζονος Συνθέσεως του ΔΕΕ επί του εν λόγω προδικαστικού)²⁵.

---

²² ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΚΟΥΡΗΣ όπ.π ανωτέρω υποσημείωση 20.

²³ ΔΕΕ (Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως), απόφαση της 11ης Δεκεμβρίου 2018, C-493/17.. Σημειωτέον ότι η απόφαση εκδόθηκε επί προδικαστικού ερωτήματος του ΟΣΔΓ με βάση το άρθρο 267 ΣΛΕΕ. Πρόκειται για την απόφαση του της 18.7.2017 - 2 BvR 859/15.

²⁴ Όπως προφητικά επισήμανε η νομικός εκπρόσωπος της Ιταλικής Κυβέρνησης G.Palmieri ενώπιον της Μείζονος Συνθέσεως του ΔΕΕ «το αιτούν δικαστήριο ζητεί, στην πραγματικότητα γνωμοδότηση από το Δικαστήριο [της Ε.Ε.], αφού δεν αναγνωρίζει δεσμευτική ισχύ στην απάντηση η οποία θα δοθεί στην αίτηση προδικαστικής απόφασης» (ΔΕΕ Weiss σκέψη 18)

²⁵ Παραπέμπω σε ό,τι αφορά την αναλυτική παρουσίαση της απόφασης πέρα από το επίμαχο βιβλίο του Α. Μεταξά (σελ. 87-142) και στην πολύ συστηματική και κατατοπιστική παρουσίαση σε ΛΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ

Θα περιορισθώ λοιπόν μόνο στον σχολιασμό των σοβαρών λαθών νομικών αλλά και λογικών στα οποία περιέπεσε το ΟΣΔΓ με την επίμαχη απόφαση του.

α) Σύμφωνα με τα άρθρα 19 §1 και 3^α ΣΕΕ το ΔΕΕ είναι το μόνο Δικαστήριο το οποίο έχει δικαιοδοσία να αποφαινεται για το κύρος των πράξεων των ενωσιακών οργάνων και να ερμηνεύει το ενωσιακό δίκαιο. Όταν, επομένως, εθνικό δικαστήριο ευρίσκεται αντιμέτωπο με τέτοια ζητήματα, είναι υποχρεωμένο αν οι αποφάσεις του (όπως αυτές του ΟΣΔΓ) δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα, να παραπέμπει το ζήτημα στο ΔΕΕ διατυπώνοντας σχετικό προδικαστικό ερώτημα (άρθρο 267 ΣΛΕΕ) . Εξ αυτού έπεται ότι οι αποφάσεις που εκδίδει επί προδικαστικών ερωτημάτων το ΔΕΕ είναι δεσμευτικές για το διατυπώσαν το ερώτημα δικαστήριο. Άλλως δεν θα είχαν κανένα νόημα οι διατάξεις αυτές και το ενωσιακό δίκαιο δεν θα ετύγχανε ούτε υποχρεωτικής ούτε ομοιόμορφης και ενιαίας εφαρμογής, με αποτέλεσμα ουσιαστικά να παραμένει γράμμα κενό²⁶. Με άλλα λόγια του ΔΕΕ δικαιοδοτήσαντος επί ζητήματος ενωσιακού δικαίου ο διάλογος κλείνει. *Roma locuta, causa finita!*

Εν προκειμένω το ΟΣΔΓ με απόφαση του της 18.7.2017²⁷ διατύπωσε προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ αναφορικά με το κύρος της απόφασης (ΕΕ) 2015/774 της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, της 4ης Μαρτίου 2015, σχετικά με πρόγραμμα αγοράς στοιχείων του ενεργητικού

ανωτέρω υποσημείωση 20 (σελίδες 1232-1256) και ΝΙΚΟΣ ΠΑΠΑΣΠΥΡΟΥ, ομοίως ανωτέρω υποσημείωση 21 (σελ. 322-324) . Παρατηρείται μόνο στο σημείο αυτό ότι το ΔΕΕ με την τελευταία αυτή απόφαση της Μείζονος Συνθέσεως του επιβεβαίωσε όσα είχε κρίνει και κατά το παρελθόν σε ανάλογες περιπτώσεις με τις αποφάσεις του: α) της 27^{ης} Νοεμβρίου 2012, Pringle, C-370/12, EU:C:2012:756, και β) της 16^{ης} Ιουνίου 2015, Gauweiler κλπ, C-62/14, EU:C:2015:400,) και συγκεκριμένα ότι η συγκεκριμενοποίηση του σκοπού της διατήρησης της σταθερότητας των τιμών μέσω του στόχου για μεσοπρόθεσμη διατήρηση των ρυθμών πληθωρισμού σε χαμηλότερα επίπεδα, αλλά πλησίον του 2%, τον οποίο υπηρετούσε το PPSP, δεν πάσχει από «πρόδηλο σφάλμα εκτίμησης», ούτε κείται εκτός του πλαισίου που καθορίζει η ΣΛΕΕ. Και αυτό επειδή, «παρότι το πρόγραμμα PPSP, έχει σημαντικό αντίκτυπο επί του ισολογισμού των εμπορικών τραπεζών, καθώς και επί των όρων χρηματοδότησης των κρατών μελών της ζώνης του ευρώ» δεν εξομοιώνεται «με μέτρο οικονομικής πολιτικής για τον λόγο και μόνον ότι ενδέχεται να παραγάγει έμμεσα αποτελέσματα των οποίων η επίτευξη μπορεί να επιδιωχθεί και στο πλαίσιο της οικονομικής πολιτικής» (ΔΕΕ Weiss σκέψεις 56, 58 και 61).

²⁶ Αυτή είναι και η πάγια νομολογία του ΔΕΕ. Πρώτη σχετική απόφαση είναι η απόφαση της 6.10.1982, C-283/81, γνωστή ως απόφαση SRL CILFIT . Βλ. επίσης αντί πολλών απόφαση του ίδιου Δικαστηρίου της 22.10.1987, C-314/85, FotoFrost.

²⁷ Βλ. ανωτέρω υποσημείωση 26

του δημόσιου τομέα στις δευτερογενείς αγορές και την ερμηνεία του άρθρου 4, παράγραφος 2²⁸, ΣΕΕ, καθώς και των άρθρων 123²⁹ και 125 ΣΛΕΕ³⁰.

Επί του προδικαστικού αυτού ερωτήματος το ΔΕΕ έκρινε με την από 11.12^{ου}.2018 απόφαση του³¹ ότι δεν προέκυψε κανένα στοιχείο ικανό να θίξει το κύρος της απόφασης (ΕΕ) 2015/774 της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, της 4ης Μαρτίου 2015, την σχετική με το πρόγραμμα αγοράς στοιχείων του ενεργητικού του δημόσιου τομέα στις δευτερογενείς αγορές, όπως τροποποιήθηκε με την απόφαση (ΕΕ) 2017/100 της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας, της 11ης Ιανουαρίου 2017.

Επομένως, το ΔΕΕ αποφάνθηκε εντός της δικαιοδοσίας του και η απόφαση του προδήλως και καταφανώς δεν εκδόθηκε *ultra vires*, όπως έκρινε τελικά το ΟΣΔΓ με τη σχολιαζόμενη απόφαση του.

Αντίθετα, είναι το τελευταίο που υπερέβη την δικαιοδοσία του και αποφάνθηκε *ultra vires*, αρνούμενο κατά παράβαση των πιο άρθρων 19 ΣΕΕ και 267 ΣΛΕΕ να υιοθετήσει τα κριθέντα από το ΔΕΕ σχετικά με το κύρος της επίμαχης απόφασης της ΕΚΤ, κρίνοντας ότι εκδόθηκε *ultra vires*. Το ΟΣΔΓ είχε την δυνατότητα, αν είχε επισημάνει σημεία διαφωνίας με το ΔΕΕ ή μη κατανόησης του προδικαστικού του ερωτήματος εκ μέρους του ΔΕΕ, ή της απόφασης του ΔΕΕ εκ μέρους του, προκειμένου να μείνει πιστό στην αρχή του διαλόγου των δικαστών, να διατυπώσει και δεύτερο προδικαστικό ερώτημα στο ΔΕΕ, όπως έπραξε το σεβόμενο τον διάλογο αυτό Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο στην υπόθεση Taricco II³². Εν ολίγοις το ΟΣΔΓ αποφάσισε πως αυτό και όχι το ΔΕΕ είναι ο *τελικός κριτής* του τι συνιστά ενωσιακό δίκαιο, του ποια είναι η προσήκουσα ερμηνεία του, και, τέλος, του ποιο είναι το κύρος των πράξεων των ενωσιακών οργάνων καθώς και πότε ένα ενωσιακό όργανο ενεργεί πέρα από τις δοτές αρμοδιότητες που του έχουν εκχωρήσει οι συνθήκες.

---

²⁸ Στην παράγραφο αυτή ορίζονται τα ακόλουθα «Η Ένωση σέβεται την ισότητα των κρατών μελών ενώπιον των Συνθηκών καθώς και την εθνική τους ταυτότητα που είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση. Σέβεται τις ουσιώδεις λειτουργίες του κράτους, ιδίως δε τις λειτουργίες που αποβλέπουν στη διασφάλιση της εδαφικής ακεραιότητας, τη διατήρηση της δημόσιας τάξης και την προστασία της εθνικής ασφάλειας. Ειδικότερα, η εθνική ασφάλεια παραμένει στην ευθύνη κάθε κράτους μέλους.

²⁹ Στην παράγραφο 1 του άρθρου αυτού ορίζεται ότι «Απαγορεύονται οι υπεραναλήψεις ή οποιοδήποτε άλλου είδους πιστωτικές διευκολύνσεις από την Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα ή από τις κεντρικές τράπεζες των κρατών μελών, οι οποίες εφεξής αποκαλούνται "εθνικές κεντρικές τράπεζες", προς θεσμικά και λοιπά όργανα ή οργανισμούς της Ένωσης, κεντρικές κυβερνήσεις, περιφερειακές, τοπικές ή άλλες δημόσιες αρχές, άλλους οργανισμούς δημόσιου δικαίου ή δημόσιες επιχειρήσεις των κρατών μελών απαγορεύεται επίσης να αγοράζουν απευθείας χρεόγραφα, από τους οργανισμούς ή τους φορείς αυτούς, η Ευρωπαϊκή Κεντρική Τράπεζα ή οι εθνικές κεντρικές τράπεζες.

³⁰ Στην παράγραφο 1 του άρθρου αυτού ορίζεται ότι « Η Ένωση δεν ευθύνεται για τις υποχρεώσεις που αναλαμβάνουν οι κεντρικές κυβερνήσεις, οι περιφερειακές, τοπικές ή άλλες δημόσιες αρχές, άλλοι οργανισμοί δημόσιου δικαίου ή δημόσιες επιχειρήσεις των κρατών μελών, ούτε τις αναλαμβάνει, με την επιφύλαξη των αμοιβαίων χρηματοοικονομικών εγγυήσεων για την από κοινού εκτέλεση ενός συγκεκριμένου έργου. Κανένα κράτος μέλος δεν ευθύνεται για τις υποχρεώσεις που αναλαμβάνουν οι κεντρικές κυβερνήσεις, οι περιφερειακές, τοπικές ή άλλες δημόσιες αρχές, άλλοι οργανισμοί δημόσιου δικαίου ή δημόσιες επιχειρήσεις άλλου κράτους μέλους, ούτε τις αναλαμβάνει, με την επιφύλαξη των αμοιβαίων χρηματοοικονομικών εγγυήσεων για την από κοινού εκτέλεση ενός συγκεκριμένου έργου.

³¹ Βλ. ανωτέρω υποσημείωση 26

³² Απόφαση 5.12.2017 C-42/17.

β) Το ΟΣΔΓ έκρινε ότι το ΔΕΕ με την απόφαση του δεν εφάρμοσε ορθά την αρχή της αναλογικότητας, κατά τον έλεγχο που έκανε σε σχέση με το κύρος της επίμαχης απόφασης της ΕΚΤ. Και τούτο, διότι έκρινε ότι η τελευταία αυτή πράξη κινήθηκε μέσα στο πλαίσιο της αρμοδιότητας της, που είναι να καθορίζει τη νομισματική πολιτική της Ένωσης³³, δεν προέκυψε, δε περαιτέρω, ότι υπέπεσε σε πρόδηλο σφάλμα εκτίμησης³⁴. Κατά την αντίληψη, όμως, του ΟΣΔΓ η απόφαση της ΕΚΤ είχε σοβαρές συνέπειες στην άσκηση της οικονομικής πολιτικής των κρατών μελών, με αποτέλεσμα να συντρέχουν δύο υπερβάσεις δικαιοδοσίας (*ultra vires* άσκηση αρμοδιοτήτων). Η πρώτη της ΕΚΤ, που εν ονόματι της λήψεως μέτρων νομισματικής πολιτικής άσκησε στην ουσία ανεπιτρέπτως οικονομική πολιτική * και η δεύτερη του ίδιου του ΔΕΕ, το οποίο μη ασκήσαν με την δέουσα ένταση (*Kontrolldichte*) τον έλεγχο αναλογικότητας επί της τρόπου που άσκησε την αρμοδιότητα της η ΕΚΤ, επικύρωσε πράξη της τελευταίας που εξήλθε των αρμοδιοτήτων της ΕΕ.

Ξεκινώ τον σχολιασμό της κρίσης αυτής με το δεύτερο αυτό σημείο, που είναι το πιο σημαντικό, διότι αποτέλεσε τον δικαιολογητικό λόγο για τον οποίο το ΟΣΔΓ κατέληξε στο συμπέρασμα ότι δεν δεσμεύεται από την απόφαση του ΔΕΕ, κρίνοντας την μάλιστα με βαρύτερες, απαξιωτικές και επιθετικές εκφράσεις, για τις οποίες, το λιγότερο που μπορεί να πει κανείς είναι ότι, απάδουν σε κείμενα δικαστικών αποφάσεων. Για παράδειγμα η απόφαση του ΔΕΕ χαρακτηρίζεται από τους γερμανούς δικαστές ως «απολύτως ακατανόητη» (*«schlechterdings nicht nachvollziehbar»*) μη υποστηρίξιμη (*«nicht mehr vertretbar»*) και περιέχουσα μια «αντικειμενικά αυθαίρετη ερμηνεία των Συνθηκών» (*«objektiv willkürliche Auslegung der Verträge»*).

Όμως είναι το ΟΣΔΓ, το οποίο βρίσκεται ως προς το σημείο αυτό σε βαρύτερη νομική σύγκυση* σύγκυση, μάλιστα, ασυγχώρητη, κατά τη γνώμη μου, όχι μόνο για δικαστές Ανωτάτου Δικαστηρίου και μάλιστα με το κύρος και τη προϊστορία του ΟΣΔΓ, αλλά ακόμη και για απόφοιτους νομικών σχολών. Συγγχεί συγκεκριμένα την ύπαρξη της δικαιοδοσίας ενός δικαστηρίου με την επί της ουσίας κρίση αυτού. Αν ένα δικαστήριο έχει κατ' αρχήν δικαιοδοσία, δεν την χάνει από το γεγονός ότι ενδεχομένως προέβη σε εσφαλμένη (κατά την κρίση τρίτων) κρίση σε κάποιο ζήτημα. Εν προκειμένω, όπως ήδη εκτέθηκε, το ΔΕΕ είχε αναμφισβήτητα δικαιοδοσία να αποφανθεί με βάση τα άρθρα 19 ΣΕΕ και 267 ΣΛΕΕ επί του προδικαστικού ερωτήματος που του απηύθυνε το ΟΣΔΓ. Το ότι, περαιτέρω, το ΔΕΕ απλώς εφάρμοσε άλλη μεθοδολογία στην κρίση του σε σχέση με την αρχή της αναλογικότητας, που δεν ήταν της νομικής αρεσκείας του ΟΣΔΓ, δεν σημαίνει ότι το πρώτο υπερέβη την δικαιοδοσία του και ότι η απόφαση του είναι *ultra vires* και κατ' αναπότρεπτη νομική συνέπεια ανυπόστατη.

---

³³ Ως γνωστόν σύμφωνα με το άρθρο 3 § 1 περ. γ ΣΛΕΕ η άσκηση της νομισματικής πολιτικής ανήκει στην αποκλειστική αρμοδιότητα της Ένωσης. Αντίθετα σύμφωνα με το άρθρο 5§1 της ίδιας Συνθήκης η άσκηση της οικονομικής πολιτικής ανήκει στην αρμοδιότητα των κρατών-μελών και η Ένωση δεν έχει επ' αυτής ούτε συντρέχουσα αρμοδιότητα.

³⁴ Σκέψεις 56,78 και 91 της απόφασης του ΔΕΕ

Βεβαίως, είναι πολύ δύσκολο να δεχθεί κανείς ότι έγκριτοι και έμπειροι δικαστές, όπως αυτοί του ΟΣΔΓ, δεν γνωρίζουν τις διακρίσεις αυτές. Η ερμηνεία, συνεπώς, για την στάση τους δεν είναι άγνοια (κάτι ούτως ή άλλως ασυγχώρητο), αλλά κάτι ακόμη λιγότερο κολακευτικό για δικαστικούς λειτουργούς. Η εξήγηση είναι ότι είχαν προαποφασίσει να μην εφαρμόσουν απόφαση του ΔΕΕ, η οποία θα ήταν αντίθετη με τις απόψεις τους και τις δικές τους ερμηνευτικές προδιαθέσεις. Αυτό εξ άλλου ήταν προφανές και από τον τρόπο με τον οποίο είχαν διατυπώσει το προδικαστικό τους ερώτημα³⁵. Επιβεβαιώνεται έτσι και εκ των υστέρων πανηγυρικά ότι η αποστολή του προδικαστικού ερωτήματος έγινε προσηματικά και ως φύλλο συκής για να μην κατηγορηθεί το ΟΣΔΓ ότι εκ προοιμίου δεν σέβεται το άρθρο 267 ΣΛΕΕ.

Στο σημείο αυτό είναι σημαντικό να προστεθεί ακόμη ότι, και η επί της ουσίας κρίση του ΟΣΔΓ, σε ό,τι αφορά την δέουσα ένταση του ελέγχου της αναλογικότητας των πράξεων της ΕΚΤ είναι προδήλως εσφαλμένη. Ειδικότερα, κατά την άποψη του ΟΣΔΓ, προκειμένου να κριθεί το κύρος πράξεων, όπως η επίμαχη της ΕΚΤ, επιβάλλονταν οι δικαστές του ΔΕΕ να είχαν προχωρήσει σε βαθύτερο έλεγχο των επιπτώσεων που η πράξη αυτή είχε σε τομείς της οικονομικής πολιτικής των κρατών μελών, στο πλαίσιο του τρίτου σταδίου του τεστ της αναλογικότητας (εν στενή εννοία αναλογικότητα) των ληφθέντων με αυτή μέτρων. Τούτο ήταν απαραίτητο κατά την αντίληψη των Γερμανών δικαστών, προκειμένου να διαπιστωθεί αν τελικά, υπό το ένδυμα της ασκήσεως νομισματικής πολιτικής, η ΕΚΤ άσκησε τελικά οικονομική πολιτική κάτι που, όμως, ανήκει στην αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών μελών³⁶.

Όμως, και στο θέμα αυτό το ΟΣΔΓ διέπραξε δυο ακόμη σοβαρότατα νομικά λάθη: Το πρώτο έγκειται στην σύγχυση που κυριάρχησε στους Γερμανούς δικαστές μεταξύ της αρχής της αναλογικότητας και της αρχής της επικουρικότητας³⁷. Όπως πολύ ορθά επισημαίνει η Λίνα

---

³⁵ Βλ. ανωτέρω υποσημείωση 27

³⁶ Βλ. ανωτέρω υποσημείωση 36

³⁷ Στο άρθρο 5 ΣΕΕ ορίζονται συναφώς τα ακόλουθα:

«1. Η οριοθέτηση των αρμοδιοτήτων της Ένωσης διέπεται από την αρχή της δοτής αρμοδιότητας. Η άσκηση των αρμοδιοτήτων της Ένωσης διέπεται από τις αρχές της επικουρικότητας και της αναλογικότητας.

2. Σύμφωνα με την αρχή της δοτής αρμοδιότητας, η Ένωση ενεργεί μόνον εντός των ορίων των αρμοδιοτήτων που της απονέμουν τα κράτη μέλη με τις Συνθήκες για την επίτευξη των στόχων που οι Συνθήκες αυτές ορίζουν. Κάθε αρμοδιότητα η οποία δεν απονέμεται στην Ένωση με τις Συνθήκες ανήκει στα κράτη μέλη.

3. Σύμφωνα με την αρχή της επικουρικότητας, στους τομείς οι οποίοι δεν υπάγονται στην αποκλειστική της αρμοδιότητα, η Ένωση παρεμβαίνει μόνο εφόσον και κατά τον βαθμό που οι στόχοι της προβλεπόμενης δράσης δεν μπορούν να επιτευχθούν επαρκώς από τα κράτη μέλη, τόσο σε κεντρικό όσο και σε περιφερειακό και τοπικό επίπεδο, μπορούν όμως, λόγω της κλίμακας ή των αποτελεσμάτων της προβλεπόμενης δράσης, να επιτευχθούν καλύτερα στο επίπεδο της Ένωσης.

Τα θεσμικά όργανα της Ένωσης εφαρμόζουν την αρχή της επικουρικότητας σύμφωνα με το Πρωτόκολλο σχετικά με την εφαρμογή των αρχών της επικουρικότητας και της αναλογικότητας. Τα εθνικά κοινοβούλια μεριμνούν για την τήρηση της αρχής της επικουρικότητας σύμφωνα με τη διαδικασία που προβλέπεται στο εν λόγω Πρωτόκολλο.

4. Σύμφωνα με την αρχή της αναλογικότητας, το περιεχόμενο και η μορφή της δράσης της Ένωσης δεν υπερβαίνουν τα απαιτούμενα για την επίτευξη των στόχων των Συνθηκών.

Τα θεσμικά όργανα της Ένωσης εφαρμόζουν την αρχή της αναλογικότητας σύμφωνα με το Πρωτόκολλο σχετικά με την εφαρμογή των αρχών της επικουρικότητας και της αναλογικότητας».

Παπαδοπούλου^{38 39} η αρχή της αναλογικότητας βρίσκεται σε άμεση συνάφεια με την αρχή της επικουρικότητας, με την έννοια ότι αρχικά εξετάζεται με βάση την τελευταία, «αν» είναι επιτρεπτό στην Ένωση να δράσει και εν συνεχεία με βάση την πρώτη (αναλογικότητα) «πώς» μπορεί να δράσει, η ένταση δηλαδή της κοινοτικής δράσης⁴⁰. Συνεπώς, η αναλογικότητα δεν αφορά την ανάθεση αλλά την άσκηση των ήδη ανατεθειμένων στην Ένωση αρμοδιοτήτων, αποκλειστικών ή συντρεχουσών, το περιεχόμενο και την μορφή της ενωσιακής δράσης⁴¹. Η αρχή, δηλαδή, αυτή επιβάλλει να επιλέγεται το λιγότερο επαχθές μέτρο δράσης που να είναι πρόσφορο, αναγκαίο και εν στενή έννοια αναλογικό, για να καταλείπει στα κράτη μέλη όσο το δυνατόν ευρύτερο πεδίο αποφάσεων. Επομένως, μια δικαιοδοτική δράση, όταν κρίνει επί θεμάτων του ενωσιακού δικαίου (πχ όταν ελέγχει το κύρος των πράξεων ενωσιακών οργάνων περνάει στον έλεγχο της αναλογικότητας μόνον εφόσον έχει πρώτα διαπιστωθεί ότι η επίδικη δράση εμπίπτει στις ανατεθειμένες αρμοδιότητες και άρα, στο ενωσιακό δίκαιο.

Εν προκειμένω η επίμαχη πράξη της ΕΚΤ εκδόθηκε αναμφισβήτητα μέσα στο πλαίσιο της εκ μέρους της ασκήσεως νομισματικής πολιτικής. Συνεπώς, και αν ακόμη γινόταν δεκτή η άποψη που επικράτησε στο ΟΣΔΓ ότι, το ΔΕΕ δεν άσκησε με την δέουσα ένταση τον έλεγχο της αναλογικότητας, αυτό δεν θα είχε ως συνέπεια, οι όποιες επενέργειες της πράξης της ΕΚΤ σε θέματα οικονομικής πολιτικής να έχουν καταστήσει την πράξη αυτή πράξη άσκησης οικονομικής πολιτικής και επομένως πράξη εκδοθείσα πέραν των αρμοδιοτήτων εντός των οποίων οφείλεται να κινείται ως ενωσιακό όργανο η ΕΚΤ (*ultra vires*). Όπως και πάλι εύστοχα επισημαίνει η Λίνα Παπαδοπούλου⁴² στην περίπτωση αυτή ένα τέτοιο «λάθος» της απόφασης του ΔΕΕ θα είχε ως συνέπεια, να έπρεπε πιθανόν να επιβληθεί μια μείωση του όγκου της αγοράς ομολόγων στις δευτερογενείς διαφορές. Εφόσον λοιπόν, ακόμη και η τυχόν εφαρμογή εσφαλμένης μεθοδολογίας επί της αρχής της αναλογικότητας από το ΔΕΕ δεν θα είχε ως συνέπεια, να θεωρηθεί ότι με την επίδικη πράξη της η ΕΚΤ βρίσκονταν των αρμοδιοτήτων της Ένωσης, δεν μπορεί να γίνει λόγος για «έξοδο» με βάση το «λάθος» αυτό του ΔΕΕ από τα όρια των αρμοδιοτήτων του που του θέτει το ενωσιακό δίκαιο. Εν ολίγοις ούτε η ΕΚΤ ούτε το ΔΕΕ έδρασαν (*ultra vires*).

Όμως τα νομικά και πραγματολογικά λάθη του ΟΣΔΓ δεν τελειώνουν εδώ. Το Δικαστήριο αυτό έκρινε ότι η δική του αντίληψη για την δέουσα ένταση του ελέγχου της αναλογικότητας (στο σημείο αυτό δεν εξηγεί σε ποια αναλογικότητα αναφέρεται: όπως αυτή νοείται στο ενωσιακό δίκαιο ή όπως αυτή νοείται στο εσωτερικό γερμανικό δίκαιο) είναι η ορθή διότι είναι η γενικώς κρατούσα και όχι η αντίληψη του ΔΕΕ, η οποία σε ό,τι αφορά τον έλεγχο της

---

³⁸ ΛΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ό.π. υποσημείωση 21 σελ. 1249-1254 (κυρίως σελ.1250) .

³⁹ Πρβλ και στο βιβλίο του Α. Μεταξά που αποτέλεσε την αφορμή για την παρούσα μελέτη σελ. 104-105 και κυρίως σελ. 129.

⁴⁰ Πρβλ και ΕΥΓΕΝΙΑ ΠΡΕΒΕΔΟΥΡΟΥ, Η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας στη νομολογία του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων ΔτΑ ΤεΣ III/2005, 167 επ. (176)

⁴¹ Πρβλ. και TAKIS TRIDIMAS, The principle of Proportionality in Community Law: From the Rule of Law to Market Integration, Irish Jurist 1996, 83επ (99)

⁴² ΛΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ ό.π. υποσημείωση 21 σελ. 1253

εν στενή εννοία αναλογικότητας (τουτέστιν του τρίτου σταδίου του τεστ της αναλογικότητας) περιορίζεται στην διαπίστωση αν υπάρχει ή όχι πρόδηλο σφάλμα εκτιμήσεως.

Πρέπει προκαταρκτικά να επισημανθεί εν προκειμένω το γεγονός ότι, με τον τρόπο αυτό το ΟΣΔΓ θεωρεί με περισσή νομική δογματική αλαζονεία ότι, το ενωσιακό δίκαιο οφείλει να είναι ερμηνευτέο κατά τον τρόπο που αυτό θεωρεί ότι είναι ο ορθός και υπό το φως του Γερμανικού Θεμελιώδους Νόμου, αυτοχριόμενο ουσιαστικά σε μοναδικό κύριο των Συνθηκών (Herr der Verträge) επιμένοντας να αγνοεί ότι, ακριβώς επειδή υπάρχουν άλλα 26 Συνταγματικά Δικαστήρια, τα οποία θα μπορούσαν να εγείρουν την ίδια αξίωση, ο μόνος τρόπος να τηρηθεί η ισότητα μεταξύ των κρατών μελών είναι να αποφαινεται αμετάκλητα επί των ζητημάτων αυτών μόνο το ΔΕΕ.

Ανεξάρτητα όμως από αυτά, το ΟΣΔΓ εμφανίζεται να αγνοεί ή προσποιείται πως αγνοεί ότι, η κοινή παράδοση είναι ο δικαστικός αυτοπεριορισμός, όταν πρόκειται για ζητήματα όπως τα νομισματικά, επί φαινομένων που είναι πολυπαραγοντικά και προϋποθέτουν εξειδικευμένες τεχνικές αξιολογήσεις. Οι κρίσεις της ΕΚΤ και του Ευρωπαϊκού Συστήματος Κεντρικών Τραπεζών (ΕΣΚΤ) κατά τις δράσεις τους δε μπορούν ούτε επιτρέπεται να υποκατασταθούν από τις δικαστικές κρίσεις και μάλιστα με εκτιμήσεις αναγόμενες στις σταθμίσεις του σταδίου της εν στενή εννοία αναλογικότητας, όπου οι σταθμίσεις που γίνονται έχουν αναπόφευκτα και ένα μη ελέγξιμο από τους δικαστές χαρακτήρα πολιτικών επιλογών⁴³. Υπό την αντίθετη εκδοχή θα βρισκόμασταν πλησίον στο «κράτος των δικαστών».

Επίσης, το ΟΣΔΓ εμφανίζεται να αγνοεί ή προσποιείται πως αγνοεί πως η νομισματική και η οικονομική πολιτική είναι στενά συνδεδεμένες. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Αντώνης Μεταξάς⁴⁴ είναι μάλλον αφελές να υπολάβει κανείς ότι το ΟΣΔΓ αγνοεί ότι οι επιλογές νομισματικής πολιτικής κάθε ανεξάρτητης κεντρικής τράπεζας όχι μόνο έχουν σχεδόν πάντα επιπτώσεις (και) στην οικονομική πολιτική εν γένει και ειδικότερα στη δημοσιονομική πολιτική, αλλά και ότι ενίοτε κατ' ουσίαν εκεί στοχεύουν⁴⁵.

Όμως, η πραγματική έννοια του ΟΣΔΓ δεν ήταν ποτέ ότι, με την νομισματική πολιτική της ΕΚΤ και του ΕΣΚΤ ασκήθηκε οικονομική πολιτική (κάτι το οποίο είναι αληθινό μόνο ως έμμεση και αναπόφευκτη συνέπεια κάθε νομισματικής πολιτικής). Η πραγματική έννοια των Γερμανών δικαστών του ΟΣΔΓ ήταν ότι, αυτή η (κατά την άποψή τους άμεσα ασκηθείσα)

---

⁴³ ΕΥΑΓΓΕΛΟΣ ΒΕΝΙΖΕΛΟΣ ό.π. ανωτέρω υποσημείωση 20, ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ ΒΛΑΧΟΓΙΑΝΝΗΣ, Το τέλος της δημοσιονομικής αθωότητας: δικαστικός έλεγχος και δημοσιονομική πολιτική εντός της νέας ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης. ΤοΣ 2019, 43επ (51) με περαιτέρω παραπομπές σχετικά με την έννοια του δικαστικού αυτοπεριορισμού.

⁴⁴ Βλ. σελίδα 104-105 του βιβλίου του που αποτέλεσε την αφορμή για την συγγραφή της παρούσας μελέτης

⁴⁵ Όπως επίσης εύστοχα επισημαίνει ο ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΣ βλ. ανωτέρω υποσημείωση 21 στην πραγματική οικονομική ζωή δεν υπάρχει «ουδέτερη» νομισματική πολιτική και ότι «η άποψη του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου ότι το Δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης επιβάλλει την ύπαρξη αποκλίσεων των επιτοκίων δανεισμού των Κρατών-μελών της Ευρωζώνης, ανάλογα με την κατάσταση των δημοσίων οικονομικών τους, εκφράζει μια συγκεκριμένη οικονομική αντίληψη, δεν αποτυπώνει έναν επιτακτικό νομικό κανόνα. Επανέρχεται έτσι το κλασικό ερώτημα, που τίθεται μόνον για τις υπερβολικά «πολιτικοποιημένες» αποφάσεις των Συνταγματικών Δικαστηρίων, εάν αυτές θα πρέπει να γίνονται πάντοτε σεβαστές, ανεξάρτητα από τις συνέπειές τους.

πολιτική δεν ήταν της αρεσκείας τους. Αν η νομισματική πολιτική της ΕΚΤ και του ΕΣΚΤ είχε άλλες αντανακλαστικές συνέπειες στην οικονομικοδημοσιονομική πολιτική των χωρών της Ευρωζώνης, αρεστές στην πολιτικοοικονομική τους ιδεολογία και φιλοσοφία (διότι περί αυτού πρόκειται) δεν θα είχαν κρίνει ούτε ότι η πολιτική της ΕΚΤ ήταν *ultra vires*, ούτε ότι η απόφαση του ΔΕΕ ήταν ομοίως *ultra vires*. Τούτο, εξ άλλου, είναι εμφανές και ανενδοίαστα διακηρυγμένο σε διάφορα σημεία της απόφασης. Αναφέρω ενδεικτικά δύο σημεία που καταδεικνύουν του λόγου το αφαλές.

Στην μεν σκέψη 170 της απόφασης αναφέρεται ως αρνητική συνέπεια της πολιτικής της της ΕΚΤ και του ΕΣΚΤ το γεγονός ότι, μπορεί να δημιουργήσει ευνοϊκότερες συνθήκες επαναχρηματοδότησης των υπερχρεωμένων χωρών της Ευρωζώνης στην διεθνή κεφαλαιαγορά, με συνέπεια αυτές να πάψουν να πιέζονται και έτσι σταματήσουν να προβαίνουν στις δέουσες διαρθρωτικές μεταρρυθμίσεις (τις οποίες με βάση την κυριαρχούσα στους οικονομικούς πολιτικούς και κάποιους ακαδημαϊκούς κύκλους με μεγάλη επιρροή της Γερμανίας ορντολιμπεραλιστική αντίληψη των πραγμάτων, το μετατραπέν σε φερέφωνο των κύκλων αυτών ΟΣΔΓ θεωρεί, ως δάσκαλος της Ευρωζώνης και γνωρίζων μόνος αυτός ποιος είναι ο δρόμος της αρετής και ποιος της κακίας, θεωρεί ότι είναι επιβλητέες στις χώρες της ζώνης αυτής).

Στην δε σκέψη 174 αναφέρεται ότι μια άλλη (προφανώς δυσμενής κατά την αντίληψη των Γερμανών δικαστών) συνέπεια της επίμαχης πολιτικής της ΕΚΤ είναι το γεγονός ότι μπορεί διάφορες προβληματικές επιχειρήσεις να καταστούν λόγω της διευκόλυνσης της ροής του χρήματος και των όρων δανεισμού τους από τις εμπορικές Τράπεζες βιώσιμες. Παρά το ότι είναι μάλλον δύσκολο να δεχθεί κανείς την άποψη ότι, είναι εξ ορισμού κακό κάποιες προβληματικές επιχειρήσεις να καταφέρουν να επιβιώσουν και να μην κλείσουν, σε κάθε περίπτωση το αν και γιατί οι συνέπειες αυτές είναι δυσμενείς ή όχι είναι εντελώς υποκειμενικό και συζητήσιμο. Και πάντως οι σχετικές αποφάσεις ανάγονται σε αμιγώς πολιτικές επιλογές και ανήκει στην εξουσία των δικαστών να τις λαμβάνουν. Εκείνο που είναι σαφές είναι ότι το ΟΣΔΓ που υψώνει το δάκτυλο της κατηγορίας απέναντι την ΕΚΤ και το ΕΣΚΤ διότι άσκησαν «τάχα» μη επιτρεπόμενη οικονομική πολιτική με τα μέτρα που έλαβαν, εγκαλεί ταυτόχρονα, τους δυο αυτούς ενωσιακούς οργανισμούς ότι δεν φρόντισαν τα μέτρα τους να δυσχεράνουν τις υπερχρεωμένες χώρες και τις προβληματικές επιχειρήσεις. Κατηγορούν δηλαδή την ΕΚΤ και το ΕΣΚΤ γιατί δεν φρόντισαν να πάρουν τέτοια μέτρα που να μην βοηθηθούν οι προβληματικές επιχειρήσεις της Ευρωζώνης να επιζήσουν. Εκείνο που είναι ιδιαίτερα ανησυχητικό και απογοητευτικό είναι ότι ένα Ανώτατο Δικαστήριο με το κύρος, την παράδοση και την προϊστορία του ΟΣΔΓ προβαίνει σε τέτοιες νομικίστικες ακροβασίες για να επιβάλει, και μάλιστα σε όλη την Ε.Ε. ανοιχτά και ευθέως πολιτικοοικονομικές επιλογές, εργαλειοποιώντας, όπως πολύ ορθά επισημαίνει ο Αντώνης Μεταξάς⁴⁶, τα νομικά του εργαλεία και βγάζοντας πίσω από το προσωπίο της δικαστικής

---

⁴⁶ Βλ. σελίδα 103 υποσημείωση 201 του βιβλίου που αποτέλεσε την αφορμή για την συγγραφή της παρούσας μελέτης

τηβέννου και την δικαστική αυθεντία μια καθαρά πολιτική κραυγή⁴⁷, διεκδικώντας με τον τρόπο αυτό την θέση κεντρικού πολιτικού παίκτη στην Ευρωζώνη.

γ) Σχετικά το θέμα της συνταγματικής ταυτότητας της Γερμανίας, όπως τέθηκε στην σχολιαζόμενη απόφαση του ΟΣΔΓ είναι παρατηρητέα τα ακόλουθα. Η επίκληση της συνταγματικής ταυτότητας ενός κράτους μέλους της ΔΕΕ από δικαστή του μέλους αυτού δεν μπορεί να διαφεύγει από τελικό έλεγχο του ΔΕΕ, με συνέπεια το τελευταίο να είναι υποχρεωμένο να αποδεχθεί άκριτα την οποιαδήποτε παρόμοια επίκληση, αν πράγματι, κατά την κρίση του, τα στοιχεία της επίκλησης αυτής δεν εμπίπτουν στους ορισμούς του άρθρου 4 §2 ΣΕΕ. Αν αυτό γίνονταν δεκτό θα κατέρρευε η ζωτική για την ίδια την επιβίωση του ενωσιακού δικαίου ενιαία και ομοιόμορφη εφαρμογή και το ωφέλιμο αποτέλεσμα του. Περαιτέρω, ακόμη και αν γίνει δεκτό ότι η έννοια της συνταγματικής ταυτότητας, όπως την αντιλαμβάνονται τα εθνικά δικαστήρια και όπως την αντιλήφθηκε το ΟΣΔΓ στην απόφαση Weiss, είναι κάτι που εξετάζεται μόνο με βάση τον εσωτερικό συνταγματικό ορίζοντα του κάθε κράτους μέλους καθώς και ότι η έννοια αυτή είναι διακριτή από την έννοια της εθνικής ταυτότητας, που είναι συμφυής με την συνταγματική δομή τους και την οποία τα όργανα της Ένωσης οφείλουν, σύμφωνα με τα οριζόμενα στο άρθρο 4 §2 ΣΕΕ⁴⁸, να σέβονται, είναι πάντως πρόδηλο ότι δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να υποστηριχθεί η άποψη ότι, η καθ' υπόθεση εσφαλμένη εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας εκ μέρους του ΔΕΕ στην κρίση του σχετικά με το κύρος της πράξης της ΕΚΤ ισοδυναμεί με παραβίαση της γερμανικής συνταγματικής ταυτότητας [και συγκεκριμένα των άρθρων 38 παρ. 1 εδαφ. α' (άσκηση του εκλογικού δικαιώματος των Γερμανών πολιτών για την ανάδειξη του ασκούντος τη νομοθετική εξουσία Bundestag- δηλ. του Γερμανικού Κοινοβουλίου), 20 παρ. 1 και 2 (δημοκρατική αρχή και αρχή της λαϊκής κυριαρχίας), και 79§3 (ρήτρα αιωνιότητας περιέχουσα τις μη αναθεωρήσιμες διατάξεις- Ewigkeitsklausel) του επέχοντος θέσης Συντάγματος Θεμελιώδους Νόμου της Γερμανίας- Grundgesetz]⁴⁹ με συνέπεια να βρισκόμαστε προ αρμοδιοτήτων ασκηθεισών από τα ενωσιακά όργανα, για τα οποία έγινε λόγος, καθ' υπέρβαση καθηκόντων ultra vires⁵⁰.

⁴⁷ ΛΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ όπ.π. βλ ανωτέρω υποσημείωση 20 σελ 1271-1273 και 1278-1284

⁴⁸ Βλ. ανωτέρω υποσημείωση 31.

⁴⁹ Το ΟΣΔΓ δεχόμενο ως παραδεκτές ασκούμενες ενώπιον του τις προσφυγές διαφόρων εξ επαγγέλματος αμφισβητούντων (Peter Gauweiler, Heinrich Weiss κ.ά.) τις επιλογές της ΕΚΤ και τις προσπάθειες αρωγής στις υπερχρεωμένες χώρες του Νότου της Ευρωζώνης [κυρίως από τότε ο που ο πρώην Πρόεδρος της Mario Draghi δήλωσε στις 26.7.2012 ότι θα πράξει οτιδήποτε χρειαστεί (whatever it takes) για να μη καταρρεύσει το Ευρώ και η Ευρωζώνη] στην βάση τόσο γενικών διατάξεων του Θεμελιώδους Νόμου της Γερμανίας, όπως την καθολικότητα της ψήφου και την δημοκρατική αρχή, έχει μετατρέψει την συνταγματική προσφυγή (Verfassungsbeschwerde) σε action popularis. Εν όψει πάντως του ότι, όπως ήδη επαρκώς αποδείχθηκε, η συντριπτική πλειοψηφία των μελών του ΟΣΔΓ συμερίζεται τις απόψεις των προαναφερθέντων προσφευγόντων, θεωρώντας ότι κάθε προσπάθεια διάσωσης της Ευρωζώνης περίπου ισοδυναμεί με παραβίαση της συνταγματικής ακεραιότητας της Γερμανίας, είναι λίαν αμφίβολο αν θα ήταν εξίσου γενναιόδωρα τα μέλη αυτά, σε ό,τι αφορά τις προϋποθέσεις του παραδεκτού, αν οι ασκούντες την συνταγματική προσφυγή είχαν τις ακριβώς αντίθετες απόψεις.

⁵⁰ Βλ. επί του θέματος αυτού ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΕΤΑΞΑΣ όπ.π. ανωτέρω υποσημείωση 20 σελ. 82-86 και ΛΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ όπ.π ανωτέρω υποσημείωση 20 (1256 επ. και κυρίως σελ. 1258 και επ.)

Πριν κλείσει αυτός ο σχολιασμός δε μπορεί να μην επισημανθεί η πλήρης απουσία πολιτικής και δικαιοδοτικής ενσυναίσθησης των δικαστών του ΟΣΔΓ⁵¹. Τούτο προκύπτει από το γεγονός ότι ενώ επί δεκαετίες αναγγέλλει το ΟΣΔΓ την πρόθεση του να ελέγχει το ΔΕΕ και τα λοιπά ενωσιακά όργανα αν ασκούν την δικαιοδοσία τους και τις αρμοδιότητες τους εντός του πλαισίου που τους έχουν εκχωρήσει τα κράτη μέλη, τα οποία παραμένουν κατ' αυτό οι πραγματικοί κύριοι των Συνθηκών, επέλεξε να εκδώσει μια τέτοια απόφαση την στιγμή που όλη η Ευρώπη δοκιμάζεται βαρύτερα από την ενσκήψασα πανδημία του SARS-CoV-2 με την πρωτοφανή ανθρωπιστική και οικονομική κρίση που αυτή συνεπάγεται, και σαν να μην το δίδαξαν τίποτε α) δέκα χρόνια βαριάς οικονομικής και δημοσιονομικής κρίσης της Ευρωζώνης, που την οδήγησαν πολύ κοντά στο να διαλυθεί στα εξ ων συνετέθη, β) η αποχώρηση από την Ένωση ενός τόσο σημαντικού εταίρου όπως το Ηνωμένο Βασίλειο, γ) η απειλητική κρίση στους θεσμούς του κράτους δικαίου στην Πολωνία, Ουγγαρία, Ρουμανία και Βουλγαρία, δ) η άνοδος σε όλη την Ευρώπη διαφόρων λαϊκιστικών και ευρωσκεπτικιστικών πολιτικών σχηματισμών. Και όλα αυτά την ώρα που συζητείτο στις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις και τα ενωσιακά όργανα η ίδρυση ενός Ταμείου Ανάκαμψης για να αντιμετωπιστούν οι οικονομικές συνέπειες της πανδημίας, η πλήρης έκταση των οποίων δεν έχει φανεί ακόμη στο πλήρες της μέγεθος.

δ) Ποιες είναι οι συνέπειες της απόφασης Weiss;

Όπως ορθά επισημαίνει ο πρώην Πρόεδρος του ΔΕΕ Βασίλειος Σκουρής⁵² η κύρια ζημιά δεν είναι τόσο σημαντική για την συγκεκριμένη απόφαση της ΕΚΤ. Και τούτο διότι παρά το «πολεμικό» της αιτιολογικό σύμφωνα με το διατακτικό της απόφασης η καθ' υπέρβαση των αρμοδιοτήτων τους λειτουργία της ΕΚΤ και του Δικαστηρίου της Ένωσης μπορεί να διορθωθεί με την εκ των υστέρων εξέταση της αναλογικότητας του προγράμματος της ΕΚΤ εντός τριών μηνών, οπότε η ζημιά φαίνεται να είναι περιορισμένη και ελεγχόμενη⁵³.

Οι βασικές ζημιές είναι δύο: Η πρώτη είναι ότι το ΟΣΔΓ προεξαγγέλλει έμμεσα στην σκέψη 228 της απόφασης ότι αν υπάρξει στο μέλλον ένα πρόγραμμα με χαρακτηριστικά αμοιβαιοποίησης των κινδύνων με τα ομόλογα άλλων κρατών μελών αυτό θα παραβίαζε την ρήτρα αιωνιότητας του Γερμανικού Θεμελιώδους Νόμου, με βάση τον συνδυασμό των διατάξεων των άρθρων 23 §1(συμβολή της Γερμανίας στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση), 79§3

---

⁵¹ ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΕΤΑΞΑΣ στο βιβλίο που στάθηκε η αφορμή για την συγγραφή της παρούσας μελέτης σελ. 120-138

⁵² ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΚΟΥΡΗΣ ό.π. βλ. ανωτέρω υποσημείωση 20.

⁵³ Στο σημείο αυτό πρέπει να επισημανθεί ότι το γεγονός ότι παρά την κήρυξη του πολέμου από το ΟΣΔΓ στο ΔΕΕ και στην ενωσιακή νομιμότητα γενικότερα, με βαρύγδουπες εκφράσεις περί αυθαιρεσίας, *ultra vires*, κ.ό.κ, το ΟΣΔΓ δείχνει ότι μπορεί να ικανοποιηθεί με την συμπλήρωση της αιτιολογίας που θα προσκομίσει ενώπιον του η ΕΚΤ σε τρεις μήνες, αποδεικνύει ότι οι Γερμανοί δικαστές δεν ενδιαφερόντουσαν τόσο για την συγκεκριμένη πράξη της ΕΚΤ. Και τούτο διότι κανονικά όταν εκτοξεύεται μια τόσο βαριά κατηγορία για μια δικαστική απόφαση (η βαρύτερη δυνατή για κάθε δικαστή) όπως είναι η κατηγορία ότι οι εκδώσαντες αυτήν υπερέβησαν την δικαιοδοσία τους, δεν υπάρχει πλέον καμία θεραπεία. Ο στόχος τους, λοιπόν, ήταν άλλος. Να δείξουν ότι αυτοί και όχι το ΔΕΕ έχουν τον τελευταίο λόγο στα ενωσιακά και να προειδοποιήσουν τις γερμανικές κυβερνήσεις του μέλλοντος και μέσω αυτών όλη την Ένωση ότι μια νομισματική πολιτική που δεν θα έχει την ευλογία τους δεν θα περάσει.

(μη αναθεωρήσιμες διατάξεις) 20§§1 & 2 (δημοκρατική αρχή και αρχή της λαϊκής κυριαρχίας) και ειδικά την γενική δημοσιονομική ευθύνη του Bundestag⁵⁴

Όμως η επόμενη (η δεύτερη) ζημιά είναι και η πιο σημαντική και η πιο επικίνδυνη για το μέλλον. Συνίσταται, δε, στο ότι με την επίμαχη απόφαση απονομιμοποιείται η διαδικασία της προδικαστικής παραπομπής του άρθρου 267 ΣΛΕΕ. Εφεξής, κάθε δικαστήριο κράτους μέλους μπορεί να ακολουθήσει το παράδειγμα της Καρλσρούης με την σκέψη « αφού το έκαναν αυτοί, γιατί να μην το κάνουμε και εμείς;». Αν συμβεί αυτό η συνέπεια θα είναι να μην εφαρμόζονται ή να μην εφαρμόζονται ομοιόμορφα οι αποφάσεις του ΔΕΕ. Κάτι τέτοιο θα σημάνει το τέλος της ενότητας της ομοιομορφίας και της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου. Και Ευρωπαϊκή Ένωση με à la carte δε νοείται. Οι Γερμανοί μάλιστα δικαστές, οι οποίοι γνωρίζουν την βαρύτητα που έχουν οι αποφάσεις τους όχι μόνο λόγω του μεγάλου κύρους του ΟΣΔΓ, αλλά και λόγω του ειδικού βάρους της Γερμανίας (πολιτικού και οικονομικού) στην Ένωση, είχαν μια αυξημένη υποχρέωση να είναι πιο προσεκτικοί. Διότι γνώριζαν ότι ήδη έχουν αρχίσει οι κακοφωνίες από διάφορα άλλα Ανώτατα Δικαστήρια της Ένωσης, που αρνήθηκαν στο πρόσφατο παρελθόν (αν και όχι σε τόσο σημαντικές υποθέσεις) να θεωρήσουν ως δεσμευτικές αποφάσεις του ΔΕΕ. Πρόκειται για το Ανώτατο Δικαστήριο της Δανίας⁵⁵ και το Συνταγματικό Δικαστήριο της Τσεχίας⁵⁶. Όμως ο ακόμη μεγαλύτερος κίνδυνος είναι να μιμηθούν το παράδειγμα του ΟΣΔΓ τα Συνταγματικά ή τα Ανώτατα Δικαστήρια της Ουγγαρίας και της Πολωνίας, Χώρες στις οποίες δοκιμάζεται ότι πιο πολύτιμο αποτελεί την «ταυτότητα» της Ε.Ε.: οι αρχές του Κράτους Δικαίου. Όπως θυμίζει ο Πρόεδρος Σκουρής⁵⁷ αυτοί που χαιρέτησαν την απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου είναι οι κυβερνήσεις στην Πολωνία και την Ουγγαρία σε αगाστή σύμπλευση με τους εχθρούς του ευρώ. Όπως έγραψε χαρακτηριστικά Γερμανός δημοσιολόγος «στη Βαρσοβία άνοιξαν σαμπάνιες»⁵⁸. Ας μετρήσουν λοιπόν οι δικαστές του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας τους φίλους τους⁵⁹.

Ε) Εθνοκεντρική ανάγνωση των συνθηκών ή αντίθετα μετάβαση στην μεταεθνική λογική και αποδοχή όλων των συνεπειών του πολυεπίπεδου συνταγματισμού;

---

⁵⁴ Πρέπει να σημειωθεί ότι τελευταία, συνταγματικής μάλιστα περιωπής κατά το ΟΣΔΓ, αρχή της γενικής δημοσιονομικής ευθύνης του Γερμανικού Κοινοβουλίου, όπως αυτό την αντιλαμβάνεται, και με τις απόλυτες συνέπειες που της αποδίδει, δεν προκύπτει ευθέως από καμία διάταξη του Γερμανικού Θεμελιώδους Νόμου αλλά είναι μια κατασκευή που στηρίζεται σε μια ερμηνευτική και ακτιβιστική ελευθεριότητα των δικαστών του

⁵⁵ Case no. 15/2014 Dansk Industri, Ajos A/S vs The estate left

⁵⁶ Απόφαση της 31^{ης} Ιανουαρίου 2012, Landtová Pl. Ústavní Soud 5/12, Slovak Pensions XVII.

⁵⁷ ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ ΣΚΟΥΡΗΣ όπ.π. βλ. ανωτέρω υποσημείωση 20.

⁵⁸ Franz C. Mayer, Auf dem Weg zum Richterfaustrecht?, Verfassungsblog τής 7-5-2020 υπό IV 9.

⁵⁹ Βλ. σχετικά με τις συνέπειες της απόφασης Weiss και το άρθρο του Προέδρου του Γενικού Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης Marc Van der Woude με τίτλο «ευρωπαϊκή έννομη τάξη σε κίνδυνο» ΚΑΘΗΜΕΡΙΝΗ 14.6.2020.

Από την απάντηση στο πιο πάνω ερώτημα με τον ένα ή τον άλλο τρόπο θα εξαρτηθεί το αν θα μπορέσει να προχωρήσει παραπέρα η ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Και αν θα ξαναδούμε από κάποιο ανώτατο δικαστήριο κράτους μέλος αποφάσεις σαν την απόφαση Weiss του ΟΣΔΓ.

Ήλθε, λοιπόν, η ώρα να ξαναθυμηθούμε και να αναστοχασθούμε τι ακριβώς σημαίνει πολυεπίπεδος ή πλουραλιστικός συνταγματισμός (multilevel constitutionalism, globaler Konstitutionalismus, constitutionnalisme multi-niveaux)⁶⁰. Να αναζωογονηθούν τα ερμηνευτικά εργαλεία που μπορεί να μας προσφέρει. Χρησιμοποιώ εναλλάξ τους δύο όρους, οι οποίοι ταυτίζονται στην δική μου οπτική. Δεν χρειάζεται να ανακύψουμε την πυρίτιδα. Τα πάντα έχουν λεχθεί. Δεν είναι εδώ ο κατάλληλος χώρος να αναπτυχθεί διεξοδικά αυτό το νεφέλωμα θεωριών, ούτε ο συγγραφέων το παρόν έχει την απαραίτητη εξειδίκευση να το πράξει⁶¹. Θα διατυπώσω μόνο ορισμένες γενικές σκέψεις.

---

⁶⁰ Για το ζήτημα συνολικά των σχέσεων ευρωπαϊκού και εθνικού δικαίου (συμπεριλαμβανομένων και των συνταγματικών κανόνων) για το ζήτημα της “υπεροχής” του πρώτου, αλλά και για τον πολυεπίπεδο συνταγματισμό βλ. την πληρέστατη μονογραφία της ΛΙΝΑΣ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ “Εθνικό Σύνταγμα και Κοινοτικό Δίκαιο: Το ζήτημα της υπεροχής”, εκδ. Αντ. Σάκκουλα, Αθήνα- Κομοτηνή, 2009. Με πλούσια βιβλιογραφία και παραπομπές. Ειδικότερα για την ανάλυση της έννοιας της υπεροχής σε όλες της τις πτυχές βλ. Κεφ. δεύτερο (σελ 111-260), για την πρόσληψη της έννοιας της υπεροχής από την ελληνική έννομη τάξη βλ Κεφ. τέταρτο (σελ 387-571) και, τέλος, για τον συνταγματικό πλουραλισμό ή πολυεπίπεδο συνταγματισμό βλ. Κεφ. πέμπτο (σελ. 578- 691). Στις 393 σημειώσεις του τελευταίου αυτού κεφαλαίου καθώς και στο πλούσιο βιβλιογραφικό κατάλογο που παραθέτει η συγγραφέας στο τέλος του έργου μπορεί κάποιος να βρει τα βασικά έργα των θεωρητικών του συνταγματικού πλουραλισμού, άλλως της πλουραλιστικής θεώρησης των πηγών του δικαίου. (όπως J. Isensee, M.Kumm, M. La Torre, N. MacCormick, I. Pernice, C.Richmond, T. Schilling, J.Shaw, J. Schwarze, I. Ward, A. Verhoeven, J.H.H Weiler, M. Avbelj και Π.Ελευθεριάδης και Δ.Τσάτσος).

⁶¹ Αναφέρεται εδώ ενδεικτικά επιλεγμένη αρθρογραφία και μελέτες: α) INGOLF PERNICE *Πολυεπίπεδος συνταγματισμός και η κρίση της δημοκρατίας στην Ευρώπη* διαθέσιμο σε ελληνική μετάφραση σε <https://www.constitutionalism.gr/pernice-polyepipedos-syntagmatismos/> (πρόκειται για γενική και ευσύνοπτη παρουσίαση του πολυεπίπεδου συνταγματισμού και για απάντηση σε κριτικές του), β) του ιδίου, *Theorie und Praxis des Europäischen Verfassungsverbundes WHI - Paper 8/08* διαθέσιμο σε <http://www.whi-berlin.eu/documents/whi-paper0808.pdf> γ) του ιδίου *FCE 1/98 CONSTITUTIONAL LAW IMPLICATIONS FOR A STATE PARTICIPATING IN A PROCESS OF REGIONAL INTEGRATION GERMAN CONSTITUTION AND „MULTILEVEL CONSTITUTIONALISM“* διαθέσιμο σε <http://www.whi-berlin.eu/documents/pernice-regional-integration.pdf> , δ) του ιδίου, *Multilevel Constitutionalism and the Treaty of Amsterdam: European Constitution-making revisited?* διαθέσιμο σε <http://www.whi-berlin.eu/documents/whi-paper0499.pdf> ε) του ιδίου *WHI - Paper 02/09 THE TREATY OF LISBON: MULTILEVEL CONSTITUTIONALISM IN ACTION* διαθέσιμο σε <https://www.rewi.hu-berlin.de/de/lf/oe/whi/publikationen/whi-papers/2009/whi-paper0209-2.pdf> και στ) του ιδίου *WHI - Paper 01/10 LA RETE EUROPEA DI COSTITUZIONALITÀ DER EUROPÄISCHE VERFASSUNGSVERBUND UND DIE NETZWERKTHEORIE* διαθέσιμο σε <http://www.whi-berlin.eu/documents/whi-paper0110.pdf> . ζ) MIGUEL POIARES MADURO “*Contrapunctual Law: Europe’s Constitutional Pluralism in action*” (2003) σε N.WALKER (επιμέλεια) *Sovereignty in transition* (Oxford: Hart Publishing) σελ. 501-537. Εκτεταμένο σχολιασμό των θεωριών του συνταγματικού πλουραλισμού και του πολυεπίπεδου συνταγματισμού περιέχεται και στο βιβλίο του Α. Μεταξά που αποτέλεσε την αφορμή για την συγγραφή του παρόντος σχολίου (σελ. 58-67).

Η θεωρία του συνταγματικού πλουραλισμού, ως γενική κατεύθυνση, φιλοδοξεί να αμβλύνει ή και να εξαφανίσει τις εντάσεις στο μείζον ζήτημα της ιεραρχικής συσχέτισης και του ζητήματος της κυριαρχίας (Kompetenz- Kompetenz) μεταξύ ενωσιακής και εθνικών εννόμων τάξεων. Οι όροι που έχει επεξεργαστεί η παραδοσιακή πολιτική θεωρία, η παραδοσιακή πολιτειολογία, και το παραδοσιακό Συνταγματικό ή Διεθνές Δίκαιο, που αναπτύχθηκαν για τα κράτη έθνη δεν ταιριάζουν απαραίτητα στην ΕΕ * ή ταιριάζουν μόνο εν μέρει. Η ΕΕ είναι ένα νέο ιστορικό μόρφωμα που βρίσκεται σε ένα μεταίχμιο * είναι ένας οργανισμός *sui generis*. Δεν είναι ούτε ομοσπονδία καρτών, ούτε ομοσπονδιακό κράτος. Ο Paul Kirchhof⁶² και μαζί με αυτόν το ΟΣΔΓ δημιούργησε για να την περιγράψει τον όρο "*Staatenverbund*", ένα είδος συνδέσμου κρατών.

Οι θεωρίες του πολυεπίπεδου συνταγματισμού θεωρούν προβληματικό αυτό τον ορισμό, διότι θεωρεί την Ε.Ε. δημιούργημα μόνο των κρατών, και όχι των λαών. Δε μπορεί να ξεφύγει από τις έννοιες του παραδοσιακού διεθνούς δικαίου και θεωρεί την μορφή της ίδρυσής της ΕΟΚ αρχικά και ΕΕ μεταγενέστερα -με την διαδικασία των διεθνών συνθηκών- ως καθοριστική για τη νομική τους φύση. Επακόλουθο της αντίληψης αυτής είναι και ο ισχυρισμός ότι μόνο τα κράτη μέλη παραμένουν κυρίαρχα, και γι' αυτό μόνο αυτά είναι οι «κύριοι των Συνθηκών». Επίσης υπολαμβάνεται με την αντίληψη αυτή, η υιοθέτηση της οποίας προδίδει έλλειψη νομικής και πολιτικής δημιουργικής φαντασίας, ότι η κεντρικότητα του βεστφαλιανού κράτους είναι τελική κατάληξη της Ιστορίας και όχι ένα επεισόδιο ενός (πολύ μεγάλου έστω) χρονικού της τμήματος. Οπότε η ΕΕ είναι «καταδικασμένη» να παραμείνει πάντα, κατά την αντίληψη αυτή, ζήτημα των κρατών, και όχι των λαών, ή των πολιτών. Οι κυβερνήσεις, ακόμη και η πλειοψηφία των εθνικών συνταγματικών δικαστηρίων είναι προσκολλημένα σε αυτή τη «συντηρητική» πρόσληψη των σχετικών με την ΕΕ νομικών εννοιών * κάτι που είναι βέβαια κατανοητό, ενόψει του ότι οι παραδοσιακές έννοιες του Διεθνούς Δικαίου έχουν διαρκέσει αιώνες ολόκληρους ενώ το φαινόμενο της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι σχετικά νέο με βάση τους μακρούς ιστορικούς χρόνους. Το οικείο βολεύει από πολλές απόψεις και συμβαδίζει με την τάση κάθε γραφειοκρατικού⁶³ μορφώματος να διατηρεί την εξουσία του, να μην εκχωρεί τμήματα της και να μην την μοιράζεται.

Όμως, το ότι η αντίληψη αυτή είναι κατανοητή δεν σημαίνει και ότι είναι ορθή. Εάν είναι απαραίτητη η διαμεσολάβηση των κρατών μεταξύ των λαών και της Ευρώπης, είναι φυσικό οι λαοί και οι πολίτες να αντιμετωπίζουν την Ευρώπη ως κάτι αφηρημένο, απόμακρο και ξένο. Ως κάτι ίσως ωφέλιμο οικονομικά⁶⁴, αλλά όχι στοιχείο της ταυτότητας τους. Η αντίληψη αυτή των πραγμάτων δεν λαμβάνει υπόψη ότι, το ιστορικό παράδειγμα έχει αλλάξει δραματικά τα τελευταία 70 χρόνια, μέσα στα οποία συντελέστηκε μια πρωτοφανής συμπύκνωση του ιστορικού χρόνου. Βρισκόμαστε ήδη στην μεταεθνική εποχή, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την Ευρώπη. Το βεστφαλιανό κράτος παρά το ότι επιζεί, έχει χάσει την

⁶² Γερμανός διακεκριμένος καθηγητής του Συνταγματικού και Φορολογικού Δικαίου. Δικαστής στο ΟΣΔΓ από το 1987 έως το 1999. Γεννήθηκε το 1943.

⁶³ Ο όρος χρησιμοποιείται εδώ όχι με τις αρνητικές συμπαραδηλώσεις, αλλά με την βεμπεριανή έννοια του.

⁶⁴ Αν και τώρα πια μετά την οικονομική και δημοσιονομική κρίση της δεκαετίας 2009-2018 ούτε αυτό είναι βέβαιο.

κεντρικότητα του, την αξιοπιστία του και την ικανότητα του να επιλύει προβλήματα των λαών και των πολιτών. Ειδικά στην Ευρώπη, όπου συνωστίζονται μεσαία και μικρά σε μέγεθος κράτη, τα οποία μάλιστα λόγω κοινών ιστορικών και πολιτιστικών εμπειριών έχουν μια αίσθηση κοινής κληρονομιάς και μπορούν να συνεργαστούν στενά, η ανάγκη συνεργασίας των μεμονωμένων κρατών είναι πλέον ή οφθαλμοφανής. Κάτι που δεν συμβαίνει σε καμία άλλη ήπειρο.

Περαιτέρω, από στενά νομική άποψη, ουδόλως επιβάλλουν οι αλληλοδιάδοχες περί ΕΟΚ, αρχικά, και περί ΕΕ, μεταγενέστερα, Συνθήκες την πιο πάνω «συντηρητική» ερμηνεία. Ούτε είναι η μόνη δυνατή, ή η μόνη αβίαστα συναγόμενη από τα κείμενα, ή, τέλος, η μόνη ορθή δογματικά νομικά προσέγγιση του φαινομένου της Ενωμένης Ευρώπης. Εκτός του ότι, ακόμη και οι «πατέρες» των Συνθηκών ΕΚΑΧ, ΕΟΚ και ΕΥΡΑΤΟΜ είχαν ευθύς εξ αρχής την αίσθηση ότι, δεν συνάπτουν μια ακόμη παραδοσιακή Συνθήκη, αλλά σκόπευαν σε κάτι περισσότερο (σε μια καινούρια ιστορικά εμπειρία), η εξέλιξη της πορείας της ευρωπαϊκής ενοποίησης, η ακτιβιστική (αλλά όχι χωρίς βάση στις Συνθήκες) νομολογία του ΔΕΚ, αρχικά, και του ΔΕΕ, μεταγενέστερα, ο διάλογος των δικαστηρίων (παρά τα πρόσφατα προβλήματα που δημιούργησε κυρίως η απόφαση Weiss του ΟΣΔΓ), η δημιουργία οργάνων, όπως το Ευρωκοινοβούλιο, που, παρά το ότι δεν έχει τις εξουσίες ενός παραδοσιακού Κοινοβουλίου, έχει καταστεί ένα κοινό forum των εκπροσώπων των ευρωπαϊκών λαών, η ουσιαστική κατάργηση των συνόρων με την Συμφωνία του Schengen, η καθιέρωση κοινού νομίσματος, η διασυνοριακή κινητικότητα των λαών της Ευρώπης, οι διάφοροι κοινού τομειακοί θεσμοί, οι ανταλλαγές στο πανεπιστημιακό και ερευνητικό επίπεδο, με προγράμματα όπως το Erasmus, η τηλεοπτική αρχικά και διαδικτυακή αργότερα αλληλοδιείσδυση διαμόρφωσαν μια εντελώς καινούρια και ανεπίστρεπτη πραγματικότητα (αδιανόητη μέχρι πριν από λίγες δεκαετίες) ενός νέου τύπου κοινού δημοσίου χώρου στον χώρο της ΕΟΚ, αρχικά, και της ΕΕ, μεταγενέστερα. Και όπου αναπτύσσεται κοινός δημόσιος χώρος αναπτύσσεται και ενιαίος Δήμος⁶⁵. Ορθά επισημαίνει ο J.H.H. Weiler ότι «η ουσία της συμμετοχής του δήμου έγκειται στις κοινές αξίες της Ευρώπης, όπως εκφράζονται στα συστατικά της κείμενα, δέσμευση που αφορά, inter alia, Τις υποχρεώσεις και τα δικαιώματα μιας πολιτικής κοινωνίας που εκτείνεται σε διακριτούς χώρους της δημόσιας ζωής, δέσμευση του να ανήκει κανείς σε μια πολιτεία, που ευνοεί τα αντίθετα ακριβώς του εθνικισμού- εκείνων των ανθρωπίνων στοιχείων, που υπερβαίνουν τον εθνικό πολιτισμό [...] Η αποσύνδεση της εθνικότητας από την ιδιότητα του πολίτη προσφέρει την δυνατότητα να σκεφτούμε με όρους πολλαπλών συγχρονικών Δήμων»⁶⁶

Επιβεβαίωση των προεκτεθέντων είναι και το καθόλου τυχαίο γεγονός ότι ειδικές «ρήτρες ολοκλήρωσης» (Integrationsklauseln) περιλαμβάνονται στα εθνικά Συντάγματα των ευρωπαϊκών χωρών, όπως για παράδειγμα η ερμηνευτική δήλωση στο άρθρο 28 του

⁶⁵ Για το πολυσυζητημένο θέμα του ευρωπαϊκού Δήμου ως βάσης για ένα ενιαίο ευρωπαϊκό Σύνταγμα βλ. JÜRGEN HABERMAS «Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης» ΠΑΤΑΚΗΣ, 2012 (μτφ. Σώτη Τριανταφύλλου)

⁶⁶ ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΕΤΑΞΑΣ όπ.π. σελ 65, J.H.H. WEILER (1995) "Does Europe need a Constitution? Reflections on Demos, Telos and the German Maastricht Decision σε European Law Journal (Volume 1, Issue 3, John Wiley and sons, 219-258)

ελληνικού Συντάγματος, ή το άρθρο 23 § 1 του Θεμελιώδους Νόμου της Γερμανίας. Ρήτρες κανονιστικού περιεχομένου, οι οποίες καθιστούν δυνατό, σε αντίθεση με τις συνήθεις διεθνείς συμφωνίες, με βάση τις Συνθήκες της ΕΕ να εκχωρούνται αρμοδιότητες, που αποτελούν, κατ' αρχήν παραδοσιακά, αναπόσπαστα τμήματα της κυριαρχίας των επιμέρους κρατών στα θεσμικά όργανα που δημιουργούνται και οργανώνονται από αυτές τις Συνθήκες. Με άλλα λόγια, οι Συνθήκες ανοίγουν το εθνικό κράτος σε μια κοινή, υπερεθνική νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εξουσία, που επενεργεί με άμεσο αποτέλεσμα (*χωρίς δηλαδή μεσολάβηση των οργάνων των κρατών μελών*) στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των πολιτών των χωρών της Ευρώπης.

Οι θεμελιωτές και θιασώτες του πολυεπίπεδου Συνταγματισμού ακριβώς επειδή συνειδητοποιούν την πολυπλοκότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως έχει εξελιχθεί και εξακολουθεί να εξελίσσεται, με κύριο στοιχείο την απώλεια της κεντρικότητας του κράτους έθνους, την αλλοίωση της έννοιας της κυριαρχίας (η οποία δεν έχει πλέον την έννοια που είχε από το 1648 έως το 1950 και νοείται πλέον μόνο ως διαιρεμένη) και την σταδιακή δημιουργία και επικράτηση ενός ενιαίου ευρωπαϊκού δημοσίου χώρου, αντιλαμβάνονται την οικοδόμηση της Ευρώπης ως μια διαδικασία η οποία δομείται και από τα κάτω. Από τους πολίτες, δηλαδή, της Ευρώπης, ανεξάρτητα και αποσυνδεδεμένα από την εθνική τους ταυτότητα. Με τη σύναψη των Συνθηκών της ΕΕ, με βάση το περιεχόμενο τους και με βάση τις εξελίξεις που ακολούθησαν, οι πολίτες «συγκροτούν» αυτή την Ευρωπαϊκή Ένωση, και αυτοπροσδιοριζόμενοι ως «πολίτες της Ένωσης» έχουν αποκτήσει ένα νέο, κοινό πολιτικό και νομικό καθεστώς πέρα από το πολιτικό τους status ως πολίτες των αντίστοιχων κρατών μελών τους. Οι λαοί και οι πολίτες πρέπει λοιπόν να νοούνται ως οι «κύριοι των Συνθηκών», και όχι τα κράτη μέλη, όπως αντίστοιχα με την ιδιότητά τους ως πολίτες ενός κράτους είναι οι κύριοι των εθνικών τους συνταγμάτων. Ουδόλως δε κλονίζει τη νομική αλήθεια της πιο πάνω διαπίστωσης το γεγονός ότι οι τροποποιήσεις των Συνθηκών γίνονται με αποφάσεις κρατικών οργάνων. Και τούτο διότι κατά τη διαδικασία της δημιουργίας και ανάπτυξης των Συνθηκών της ΕΕ, οι εθνικές κυβερνήσεις και τα άλλα θεσμικά όργανα είναι εργαλεία ή όργανα τα οποία μέσα από μια συντακτική διαδικασία κατασκευάζουν διαρκώς το «σύνταγμα» μιας υπερεθνικής Ένωσης που βασίζεται σε, και είναι συμπληρωματικό προς, τα εθνικά συντάγματα. Συνέπεια των πιο πάνω είναι ότι η ενωσιακή έννομη τάξη έχει αποκτήσει μια αυτονομία, την οποία τα κράτη μέλη δεν μπορούν, όσο καιρό⁶⁷ παραμένουν μέλη της Ένωσης, να απομειώσουν ή να εξαφανίσουν. Εκτός βεβαίως αν αποφασίσουν ότι θέλουν να εξακολουθήσουν να παραμένουν μέλη και να δρουν ως αντάρτες και υπονομευτές. Μια τέτοια όμως συμπεριφορά δεν δημιουργεί δίκαιο.

Όπως επισημαίνει ο Ingolf Pernice⁶⁸ ο όρος "πολυεπίπεδος" συνταγματισμός φαίνεται να υπονοεί μια ιεραρχία. Κι όμως, το υπερεθνικό ως πρόσθετο συνταγματικό επίπεδο δεν είναι ιεραρχικά ανώτερο ή κατώτερο από το Εθνικό Σύνταγμα· τα δύο αντιπαρατίθενται και

---

⁶⁷ Εδώ θα ταίριαζε η γερμανική λέξη Solange (ενόσω, όσο καιρό) γνωστή από τις εμβληματικές αποφάσεις του ΟΣΔΓ του 1974 και 1986, αν και με εντελώς αντίστροφη έννοια

⁶⁸ INGOLF PERNICE Πολυεπίπεδος συνταγματισμός και η κρίση της δημοκρατίας στην Ευρώπη διαθέσιμο σε ελληνική μετάφραση σε <https://www.constitutionalism.gr/pernice-polyepipedos-syntagmatismos/>

αλληλοσυμπληρώνονται με μια πλουραλιστική έννοια. Το Ευρωπαϊκό Συνταγματικό Δίκαιο δεν είναι ξεχωριστό, αλλά βασίζεται στα εθνικά συντάγματα. Ευρωπαϊκό και Εθνικό Συνταγματικό Δίκαιο είναι με πολλούς τρόπους συνυφασμένα και αλληλένδετα, αποτελούν ένα σύστημα δικαίου, μια ενότητα στην ουσία, παράγοντας, ιδανικά, μια μοναδική νομική λύση σε κάθε συγκεκριμένη περίπτωση.

Για να διασφαλιστεί περαιτέρω η λειτουργία αυτού του με πολλαπλά «συστατικά» συστήματος με δικαιοκρατικό τρόπο υπάρχουν ειδικές συνταγματικού τύπου εγγυήσεις: Η συναγόμενη από τις Συνθήκες και τη νομολογία του ΔΕΕ αρχή της διαπερατότητας των δύο συνταγματικών επιπέδων και επικοινωνίας μεταξύ τους,⁶⁹ και, ιδίως, η ειδική διάταξη για την αποτελεσματική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και στα δύο επίπεδα, στις περιπτώσεις που εφαρμόζεται το δίκαιο της Ένωσης (άρθρο 6 §1 ΣΕΕ και άρθρο 51 του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ε.Ε.)

Όλες αυτές οι διατάξεις έχουν νόημα, αν εκληφθούν ως ένας τρόπος με τον οποίο οι έχοντες την συντακτική εξουσία λαοί και πολίτες οργανώνουν την ενωσιακή δημόσια αρχή σε εθνικό και υπερεθνικό επίπεδο. Η αρχή αυτή έχει συσταθεί με διαφορετικές αρμοδιότητες, για να ενεργήσει προς το κοινό τους συμφέρον για διαφορετικούς σκοπούς ως ένας συλλογικός «αντιπρόσωπος και διαχειριστής»⁷⁰. Κατά συνέπεια, η Ευρωπαϊκή Ένωση μπορεί να γίνει κατανοητή -από νομική άποψη- ως ένα συγκροτημένο συνταγματικό σύστημα το οποίο ιδρύθηκε βασισμένο στη βούληση των λαών και των πολιτών⁷¹. Οι λαοί και οι πολίτες είναι οι «ιδιοκτήτες» της Ένωσης -σε νομικό και πολιτικό επίπεδο- και είναι η μόνη πηγή νομιμότητας για τις πολιτικές που εφαρμόζονται από τα αντίστοιχα θεσμικά όργανα σε κάθε επίπεδο. Οι λαοί και οι πολίτες διαδραματίζουν επίσης έναν θεμελιώδη ρόλο στη διαφύλαξη του ευρωπαϊκού νόμου ως «θεματοφύλακες των Συνθηκών, ιδίως με την αναγνώριση του άμεσου αποτελέσματος των διατάξεων των Συνθηκών. Γι' αυτό και αναγνωρίζεται και η ιθαγένεια της Ένωσης, η οποία δεν καταργεί την εθνική ιθαγένεια, αλλά προστίθεται σε αυτήν (άρθρο 9 ΣΕΕ και 20 ΣΛΕΕ). Γι' αυτό έχει καθιερωθεί και το δικαίωμα της καθολικής ψηφοφορίας για το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο⁷². Η αναγνώριση του ρόλου των ευρωπαίων

⁶⁹ MATTHIAS WENDEL «Permeabilität (διαπερατότητα) im Europäischen Verfassungsrecht,» 2011.

⁷⁰ Έκφραση του INGOLF PERNICE όπ.π. (υποσ. 61), Εκεί αναφέρεται για την ιδέα του συντακτικού υποκειμένου στον JAMES MADISON στο 'Federalist No. 46: «Ομοσπονδιακές και πολιτειακές κυβερνήσεις δεν είναι στην πραγματικότητα παρά οι αντιπρόσωποι και διαχειριστές του λαού, θεσπισμένες με διαφορετικές εξουσίες, και προορισμένες για διαφορετικούς σκοπούς» (Hamilton, Madison and Jay, Federalist Papers, 1787/88: No. 46). Όσο και αν δεν ταυτίζονται οι δύο περιπτώσεις των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής και των πιθανών Ηνωμένων Πολιτειών της Ευρώπης του μέλλοντος υπάρχουν, κατά τα προεκτεθέντα πολλές αναλογίες μεταξύ τους.

⁷¹ INGOLF PERNICE όπ.π. υποσημείωση 61.

⁷² Βλ. και άρθρο 10§2, 3 και 4 ΣΕΕ

«2. Οι πολίτες εκπροσωπούνται άμεσα στο επίπεδο της Ένωσης στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο.

Τα κράτη μέλη εκπροσωπούνται στο Ευρωπαϊκό Συμβούλιο από τον αρχηγό κράτους ή κυβέρνηση και στο Συμβούλιο από τις κυβερνήσεις τους, οι οποίοι είναι δημοκρατικά υπεύθυνοι είτε έναντι των εθνικών τους κοινοβουλίων, είτε έναντι των πολιτών τους.

3. Κάθε πολίτης έχει το δικαίωμα να συμμετέχει στον δημοκρατικό βίο της Ένωσης. Οι αποφάσεις λαμβάνονται όσο το δυνατόν πιο ανοιχτά και εγγύτερα στους πολίτες.

4. Τα πολιτικά κόμματα, σε ευρωπαϊκό επίπεδο, συμβάλλουν στην διαμόρφωση της ευρωπαϊκής πολιτικής συνείδησης και στην έκφραση της βούλησης των πολιτών της Ένωσης.»

πολιτών μπορεί, επίσης, να συναχθεί από το άρθρο 11 ΣΕΕ⁷³ που αφορά τη συμμετοχή των πολιτών και της κοινωνίας των πολιτών στην πολιτική διαδικασία της ΕΕ και, ειδικότερα, στην πρωτοβουλία των πολιτών. Τέλος, είναι περισσότερο από συμβολικό το γεγονός ότι το άρθρο 14 ΣΕΕ σχετικά με το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο διευκρινίζει ότι αυτό «αποτελείται από αντιπροσώπους των πολιτών της Ένωσης», και όχι, όπως σε παλαιότερες εκδοχές των Συνθηκών, από τους εκπροσώπους των λαών των κρατών μελών⁷⁴.

Αυτές όλες οι διατάξεις δεν είναι κενά περιεχομένου ευχολόγια ή συνήθεις διακηρυκτικές γενικότητες, όπως ισχυρίζονται οι διάφοροι δήθεν ρεαλιστές ή οι κυνικοί. Είναι διατάξεις με πλήρη κανονιστική πυκνότητα. Αρκεί να *θελήσουμε* τις συνέπειες τους, να τις πιστέψουμε, να τις σεβαστούμε και να τις εφαρμόσουμε σε όλες τους τις πτυχές και με όλες τους τις συνέπειες. Επομένως, η διαδικασία της ευρωπαϊκής πολιτικής ολοκλήρωσης είναι μια *συνταγματική* διαδικασία νέου τύπου που εξελίσσεται από την αρχή της δεκαετίας του '50, που περιλαμβάνει και τα δύο συνταγματικά επίπεδα, το εθνικό και το ευρωπαϊκό. Το πρωτογενές δίκαιο της Ένωσης γίνεται, έτσι, αντιληπτό ως συνταγματικό δίκαιο, συμπληρωματικό σε κάθε ένα από τα εθνικά συντάγματα, όντας βασισμένο σε αυτά και τροποποιώντας τα μερικώς.

Ο πολυεπίπεδος συνταγματισμός αναπτύχθηκε στα τέλη της δεκαετίας του '90, πολύ πριν την τη Συνταγματική Συνθήκη ή τη Συνθήκη της Λισαβόνας⁷⁵. Η Συνθήκη της Λισαβόνας, βέβαια, όχι μόνο δίνει καλύτερο έρεισμα στη συνταγματική ανάγνωση του πρωτογενούς Ευρωπαϊκού δικαίου, αλλά και επιβεβαιώνει την πλουραλιστική κατανόηση των αυτόνομων αλλά αλληλεξαρτώμενων εννόμων τάξεων που σχηματίζουν ένα ενιαίο συγκροτημένο συνταγματικό σύστημα στην υπηρεσία των ευρωπαίων πολιτών. Όπως, δε, παρατηρεί ο

---

⁷³ 1. Τα θεσμικά όργανα δίδουν, με τα κατάλληλα μέσα, στους πολίτες και στις αντιπροσωπευτικές ενώσεις τη δυνατότητα να γνωστοποιούν και να ανταλλάσσουν δημόσια τις γνώμες τους σε όλους τους τομείς δράσης της Ένωσης.

2. Τα θεσμικά όργανα διατηρούν ανοιχτό, διαφανή και τακτικό διάλογο με τις αντιπροσωπευτικές ενώσεις και την κοινωνία των πολιτών.

3. Προκειμένου να εξασφαλίζεται η συνοχή και η διαφάνεια των δράσεων της Ένωσης, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή διεξάγει ευρείες διαβουλεύσεις με τα ενδιαφερόμενα μέρη.

4. Πολίτες της Ένωσης, εφόσον συγκεντρωθεί αριθμός τουλάχιστον ενός εκατομμυρίου, υπήκοοι σημαντικού αριθμού κρατών μελών, μπορούν να λαμβάνουν την πρωτοβουλία να καλούν την Ευρωπαϊκή Επιτροπή, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων της, να υποβάλλει κατάλληλες προτάσεις επί θεμάτων στα οποία οι εν λόγω πολίτες θεωρούν ότι απαιτείται νομική πράξη της Ένωσης για την εφαρμογή των Συνθηκών.

Οι διαδικασίες και προϋποθέσεις που απαιτούνται για τη διατύπωση της εν λόγω πρωτοβουλίας καθορίζονται σύμφωνα με το άρθρο 24, πρώτο εδάφιο της Συνθήκης για τη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

⁷⁴ Σχετικά με αυτές τις συνταγματικές αλλαγές που επέφερε η Συνθήκη της Λισαβόνας βλ. πιο λεπτομερώς: INGOLF PERNICE, *The Treaty of Lisbon. Multilevel Constitutionalism in Action*, 15 *Columbia Journal of European Law* (2009), σελ. 349, 354-9, διαθέσιμο επίσης ως [WHI-paper 02/09](http://www.rewi.hu-berlin.de/de/lf/oe/whi/publikationen/whi-papers/2009/whi-paper0209-2.pdf) <https://www.rewi.hu-berlin.de/de/lf/oe/whi/publikationen/whi-papers/2009/whi-paper0209-2.pdf>.

⁷⁵ Βλ. INGOLF PERNICE, *Constitutional Law Implications for a State Participating in a Process of Regional Integration. German Constitution and "Multilevel Constitutionalism"*, σε: E. Riedel (Hrsg.), *German Reportson Public Law Presented to the XV. International Congress on Comparative Law*, Bristol, 26 Ιουλίου με 1 Αυγούστου 1998 (1998), σελ. 40-65, επανατυπωμένω σε: *Walter Hallstein-Institut fur Europaisches Verfassungsrecht* (Hrsg.), *Grundfragen der europaischen Verfassungsentwicklung*, *Forum Constitutionis Europae* - Bd. 1 (2000), σελ. 11-36, επίσης διαθέσιμο ως [FCE 01/98](http://www.whi-berlin.eu/documents/pernice-regional-integration.pdf), <http://www.whi-berlin.eu/documents/pernice-regional-integration.pdf>.

Ingolf Pernice⁷⁶ ενότητα δεν σημαίνει ταύτιση, καθώς η Ευρωπαϊκή έννομη τάξη είναι απαραίτητως διακριτή από, αλλά παράλληλα και συμπληρωματική σε, κάθε ένα από τα διαφορετικά εθνικά Συντάγματα. Έτσι, η ενότητα δεν αποκλείει την ποικιλομορφία των πηγών, του περιεχομένου και του σχεδιασμού των δύο συστατικών στοιχείων του συστήματος, ούτε αποκλείει την εθνική συνταγματική ταυτότητα, όπως αυτή εξασφαλίζεται στο άρθρο 4§2 της ΣΕΕ. Η φράση «ενότητα μέσα στην ποικιλομορφία», που επιλέχθηκε ως σύνθημα για την Ευρωπαϊκή Ένωση, υποδηλώνει ότι κατά την αντίληψη της τελευταίας ότι οι επιμέρους διαφορετικότητες (εθνικές, περιφερειακές κ.ά.) ουδόλως εμποδίζουν την δημιουργία μιας ενιαίας συνταγματικής ταυτότητας παράλληλα και πάνω από τις εθνικές. Στο άρθρο 2 ΣΕΕ ορίζεται ότι «η Ένωση βασίζεται στις αξίες του σεβασμού της ανθρωπίνης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου, καθώς και του σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των προσώπων που ανήκουν σε μειονότητες. Οι αξίες αυτές είναι κοινές στα κράτη μέλη εντός κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από τον πλουραλισμό, την απαγόρευση των διακρίσεων, την ανοχή, τη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη και την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών». Η διάταξη αυτή μπορεί να αποτελέσει μια σταθερή βάση για την ανάδειξη και ανάπτυξη ενός ευρωπαϊκού αισθήματος «συνανήκειν» και ενός ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Όπως, τηρουμένων των αναλογιών συνέβη στις Η.Π.Α με βάση το αμερικανικό Σύνταγμα.

Το ΔΕΕ χάραξε, με την σειρά του, τον δρόμο για τις εξελίξεις αυτές, αρχής γενομένης με τις αποφάσεις *Van Gend en Loos* (1963) και *Flaminio Costa/ENEL* (1964), περνώντας από τις αποφάσεις *Internationale Handelsgesellschaft* (1970), *Simmenthal* (1978), *Francovich* (1991) και *Köbler* (2003), *Melloni* (2013), *Åkerberg Fransson* (2013). Το ίδιο Δικαστήριο χειραφετημένο από την παραδοσιακή ερμηνευτική θεώρηση των διεθνών συνθηκών, υιοθέτησε μια προερμηνευτική προσέγγιση, που προσιδιάζει μεθοδολογικά σε μια συνταγματική ερμηνεία, με ορίζοντα την τελεολογία προς ένα πολιτικό ιδανικό⁷⁷. Η «συνταγματοποίηση» του Ευρωπαϊκού Δικαίου σε σχέση με τα εθνικά δίκαια θα ήταν αδύνατη χωρίς την «ακτιβιστική»- αλλά αναγκαία - νομολογία του ΔΕΕ. Η υπεροχή της ενωσιακής έννομης τάξης έναντι της εθνικής, στις περιπτώσεις που οι δύο συγκρούονται, συνάγεται ευθέως από την Συνθήκη με ένα τρόπο αυτοαναφορικό μεν, πλην είναι αυτονόητη απόρροια της ιδιοσυστασίας και ποιοτικής ιδιαιτερότητας της και, προδήλως, όρος για την ίδια την ύπαρξη και επιβίωση του εν λόγω Δικαίου⁷⁸. Με άλλα λόγια η υπεροχή ή υφίσταται απόλυτη ή δεν υφίσταται^{79 80}

⁷⁶ INGOLF PERNICE *Πολυεπίπεδος συνταγματισμός και η κρίση της δημοκρατίας στην Ευρώπη* διαθέσιμο σε ελληνική μετάφραση σε <https://www.constitutionalism.gr/pernice-polyepipedos-syntagmatismos/>

⁷⁷ Α.ΜΕΤΑΞΑΣ όπ.π. σελ 20, όπου γίνεται αναφορά στην ρήση του D.GRIMM ότι το ΔΕΕ είναι η ατμομηχανή της (ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης)) Europa ja- aber welches? Zur Verfassung der europäischen Demokratie, München: C.H.Beck (2016) σελ. 12

⁷⁸ Α.ΜΕΤΑΞΑΣ όπ.π. σελ 50.

⁷⁹ Α.ΜΕΤΑΞΑΣ όπ.π. σελ 74.

⁸⁰ Πρβλ. αποσπάσματα από την μειοψηφία μου μαζί με ένα ακόμη μέλος της συνθέσεως ως προς το ζήτημα της προτεραιότητας εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου (πρωτογενούς και παραγώγου) έναντι του ελληνικού εθνικού δικαίου (συμπεριλαμβανομένου του Συντάγματος) στην υπόθεση "ΜΗΧΑΝΙΚΗ Α.Ε κατά Εθνικού

Θα μπορούσε κανείς να ισχυρισθεί ότι για να χαρακτηρίσουμε με νομική επάρκεια τον πολυεπίπεδο συνταγματισμό θα έπρεπε να στοχαστούμε πως η συνολική έννομη τάξη της ΕΕ εντάσσεται στις οικείες νομικές έννοιες του παρελθόντος, και ειδικότερα στο δίπολο μονισμός/ δυαδισμός. Ωστόσο, έχει ήδη καταφανεί από όσα έχουν προηγηθεί ότι η διάκριση μονισμός – δυαδισμός ή δυϊσμός προσήκει σε παλαιότερες εποχές όταν η μοναδική απτή πηγή δικαίου παρήγετο από το βεσφαλιανό κράτος. Όταν όλα εντάσσονταν στην λογική της διάκρισης μεταξύ εθνικού και διεθνούς δικαίου. Και όταν όλος ο προβληματισμός αποσκοπούσε στο να βρεθεί ένα σημείο επαφής του κρατικού δικαίου (που ήταν ο κεντρικός

Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης (αποφ. ΣτΕ 3242/2004 Δ'Τμήμα επταμελής σύνθεση παραπεμπτική της υποθέσεως στην Ολομέλεια του Δικαστηρίου) με την οποία ξεκίνησε μια σειρά δικαστικών αποφάσεων του Συμβουλίου της Επικρατείας πάνω στο ζήτημα του άρθρου 15 §9 του Συντάγματος γνωστές ως αποφάσεις του «βασικού μετόχου» (σκέψη 19η)

«Πρόδηλοι λόγοι, οι οποίοι οδήγησαν στην διατύπωση της νομολογίας αυτής το ΔΕΚ είναι ότι, για να έχει το κοινοτικό δίκαιο την απαιτούμενη δεσμευτικότητα και για να τυγχάνει ενιαίας και αποτελεσματικής σε όλα τα κράτη μέλη εφαρμογής, για να μπορεί δηλαδή να διατηρεί τις εν λόγω ιδιότητες, που είναι σύμφυτες με αυτό, και χωρίς τις οποίες δεν μπορεί να υπάρξει, δεν θα πρέπει να του είναι αντιτάξιμες οι οποιοσδήποτε εσωτερικές ρυθμίσεις των κρατών μελών. Σε διαφορετική περίπτωση κάθε ρύθμιση, που θα εισήγετο με το παράγωγο δίκαιο, θα κινδύνευε να μείνει ανεφάρμοστη, αν αναγνωρίζονταν στα κράτη μέλη η δυνατότητα να την εξουδετερώνουν με αναθεώρηση του Συντάγματός τους, το δε κοινοτικό δίκαιο θα παρέμενε έτσι ανεφάρμοστο. Σε μία τέτοια περίπτωση η αρχή της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου, αν περιοριζόταν μόνο σε υπεροχή έναντι των νομοθετικής τυπικής ισχύος πράξεων των κρατών μελών και δεν ίσχυε έναντι και των κανόνων των συνταγματικών διατάξεων των επιμέρους κρατών, θα αλλοιωνόταν σε αρχή της υπεροχής υπό επιφύλαξη..... Εν γνώσει της προπαρατεθείσης νομολογίας του ΔΕΚ, όπως είχε διαμορφωθεί έως το έτος 1975 και των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών του κοινοτικού δικαίου (που συνιστά μία υπερεθνική έννομη τάξη, ιδιόμορφη και διαφορετική από το παραδοσιακό συμβατικής προελεύσεως διεθνές δίκαιο, αποτελούσα δε μία αυτόνομη πηγή κανόνων δικαίου, στους οποίους δεν είναι αντιτάξιμοι εθνικοί κανόνες), ο έλληνας συνταγματικός νομοθέτης του έτους 1975 θέσπισε το άρθρο 28, το οποίο, για λόγους σπουδαίου εθνικού συμφέροντος, ρητώς προέβλεψε και επέτρεψε, μεταξύ άλλων, την, βάσει ειδικού νόμου που θα εκδοθεί κατ' εξουσιοδότησή του, δυνατότητα ενσωμάτωσης στην εθνική έννομη τάξη των κανόνων του κοινοτικού δικαίου, με αντίστοιχο περιορισμό ως προς την άσκηση της εθνικής κυριαρχίας στους τομείς τους οποίους αυτό ρυθμίζει..... Η εν λόγω αναγνώριση της προτεραιότητας εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου έναντι πάσης εσωτερικής ρυθμίσεως δεν ισοδυναμεί, εξ άλλου, με πρόσδοση στο άρθρο 28 του Συντάγματος τυπικής ισχύος υπέρτερης σε σχέση με τις υπόλοιπες συνταγματικές διατάξεις. Και τούτο, διότι οι διατάξεις του Συντάγματος διατηρούν μεταξύ τους την αυτή πάντοτε τυπική ισχύ, που είχαν και κατά το παρελθόν? απλώς οι κοινοτικοί κανόνες δικαίου εφαρμόζονται με βάση τον τρόπο που υπαγορεύουν οι θεμελιώδεις αρχές συγκροτήσεως της κοινοτικής έννομης τάξης, επειδή ο έλληνας συνταγματικός νομοθέτης το θέλησε, μέσω του άρθρου 28. Αυτήν δε ακριβώς και μόνο την βούληση του συνταγματικού νομοθέτη, του θεσπίσαντος το άρθρο 28 του Συντάγματος, εφαρμόζει ο έλληνας δικαστής, όταν αναγνωρίζει την προτεραιότητα εφαρμογής του κοινοτικού δικαίου έναντι του Συντάγματος. Άρα εξακολουθεί, πράττοντας τούτο να εφαρμόζει το ελληνικό Σύνταγμα...»

Την ίδια περίπου επιχειρηματολογία χρησιμοποιεί και ο Α.Μεταξάς στο επίμαχο βιβλίο του. Γράφει συγκεκριμένα (σελ. 51) «Η κυριαρχία του κράτους- μέλους έχει ήδη, κατά το ΔΕΕ, εκδηλωθεί σε ένα λογικά και πολιτικά προηγούμενο καίριο στάδιο, ήτοι με την κυριαρχική απόφαση εκάστου κράτους-μέλους για τη συμμετοχή του στην ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία. Η ίδια η οικειοθελής κτήση της ιδιότητας του κράτους μέλους εμπεριέχει και το στοιχείο της εκούσιας απόφασης για την οριοθετημένη περιστολή της κυριαρχίας για το σκοπό της εμπέδωσης της εν λόγω διαδικασίας και της έννομης τάξης, στην οποία αυτή στηρίζεται»

Βλ. αναλυτικά για τις αποφάσεις του ΣτΕ επί του «βασικού μετόχου» ΧΡΗΣΤΟΥ ΡΑΜΜΟΥ, Ο Αντώνης Μανιτάκης, η δικαστική περιπέτεια του Βασικού Μετόχου, σε: Χ.Ανθόπουλος/Ι.Καμτσίδου (επιμ.) Το Σύνταγμα εν εξελίξει. Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη. Αθήνα-Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας 2019, 513 επ.

«παίκτης») με όσα ήταν εκτός του χώρου του. Όμως, τώρα, όπως ήδη εκτέθηκε, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την Ευρώπη, βρισκόμαστε στην μεταεθνική εποχή. Το ευρωπαϊκό και το εθνικό δίκαιο (συνταγματικό και απλό) έχουν αλληλοδιεισδύσει το ένα στο άλλο⁸¹ και αλληλεξαρτώνται και έτσι η πρόσληψη της έννοιας «ιεραρχία» διαφόρων κανόνων με βάση τις συνθήκες (παραστάσεις) που έχουμε αποκτήσει από τους πολλούς αιώνες κυριαρχίας ιστοτίμων, αεροστεγώς μεταξύ τους απομονωμένων, κρατών δεν μπορεί να έχει πλέον λυσιτελή εφαρμογή. Το εθνικό συνταγματικό δίκαιο έχει πλέον ως ιδιότητα μια ανοιχτή κρατικότητα ("Offene Staatlichkeit")⁸².

Τέλος, αν επιμέναμε, παρά ταύτα, να χρησιμοποιήσουμε οπωσδήποτε τα παλιά και γνωστά αναλυτικά εργαλεία για τις σχέσεις εσωτερικού και υπερεθνικού ή διεθνούς δικαίου, θα μπορούσαμε, ίσως, μεταφέροντας στα σημερινά συμφραζόμενα την θεωρία του Kelsen, που είναι μια κλασική θεωρία μονισμού (η περίφημη Reine Rechtslehre), τα περί Grundnorm. Θα μπορούσαμε, ενδεχομένως, να ορίσουμε ως Grundnorm, ως θεμελιακό δηλαδή κανόνα του πολυεπίπεδου συνταγματισμού, όπως αυτός ισχύει σήμερα στην Ευρωπαϊκή Ένωση, το «τέλος», τον σκοπό της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ένα σκοπό μακράς ιστορικής διάρκειας. Και τούτο είτε εκλάβουμε τον στόχο της ευρωπαϊκής ενοποίησης ως υπόθεση (ένα ιστορικό στοίχημα) είτε ως αξίωμα, άλλως πλάσμα μη χρήζον αποδείξεως. Στην περίπτωση αυτή, όλοι οι κανόνες δικαίου ενωσιακοί και εθνικοί θα έπρεπε να είναι σύμφωνοι με αυτό το «τέλος». Και τα κράτη μέλη θα ήταν δεσμευμένα από το τέλος αυτό, όσο και καιρό θα επέλεγαν να είναι μέλη της Ε.Ε.⁸³ Αν γινόταν δεκτή αυτή η προσέγγιση θα μπορούσαμε ίσως να ισχυριστούμε ότι εξευρέθη μια κοινή βάση συνεννοήσεως μεταξύ όλων των σημαντικών παικτών (ΔΕΕ και εθνικών Συνταγματικών ή Ανωτάτων Δικαστηρίων) και να μην βρίσκεται η κάθε μια από τις δύο πλευρές έγκλειστη στον δικό της ορίζοντα, ο οποίος δεν συναντιέται σε κανένα σημείο με τον ορίζοντα της άλλης.

Το συμπέρασμα όσων προηγήθηκαν είναι ότι, το γόνιμο πεδίο του πολυεπίπεδου συνταγματισμού (άλλως του συνταγματικού πλουραλισμού) *απαλλαγμένο από εθνοκεντρικές προσεγγίσεις* είναι ο μόνος δρόμος για να μην επαναληφθούν δικαστικές αποφάσεις σαν αυτή της Weiss του ΟΣΔΓ. Φοβάμαι ότι κανένα από τα Δικαστήρια των κρατών μελών δε θα δέχονταν (άλλως θα δέχονταν πολύ δύσκολα) μια τέτοια δικαιοκτική κατασκευή). Η δύναμη του παλιού και της συνθήκης είναι πολύ μεγάλη στα δικαστήρια. Σημειώνω, πάντως, ότι το Συμβούλιο της Επικρατείας με τις αποφάσεις 3470/2011 και 3471/2011 της Ολομελείας του, με τις οποίες έκλεισε η δύσκολη δικαστική πορεία των υποθέσεων του αποκαλούμενου «βασικού μετόχου», εφάρμοσε πρωτοποριακά, λιγότερο ή περισσότερο συνειδητά, τις αρχές του πολυεπίπεδου συνταγματισμού. Υπενθυμίζεται ότι, με τις αποφάσεις αυτές ερμηνεύθηκε το ίδιο το Σύνταγμα της χώρας με τρόπο συμφιλιωτικό με το Ευρωπαϊκό Ενωσιακό Δίκαιο. Και ως γνωστόν ένας κανόνας δικαίου ερμηνεύεται με

⁸¹ ΛΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ *Die implizite Änderung der griechischen Verfassung durch das EU-Recht* διαθέσιμο σε https://www.zaoerv.de/74_2014/74_2014_1_b_141_162.pdf.

⁸² ΛΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ όπ. π. (υποσημείωση 20), σελ 1287-1288

⁸³ Η συμμετοχή στην Ε.Ε. είναι πάντα εκούσια (άρθρο 50 ΣΕΕ), όπως έδειξε και η περίπτωση του Ηνωμένου Βασιλείου με το Brexit.

τρόπο σύμφωνο μόνο με «υπέρτερης τυπικής ισχύος» κανόνα ή σε κάθε περίπτωση με κανόνα, ο οποίος διεκδικεί προτεραιότητα εφαρμογής.

ΣΤ) Προοπτικές

Μετά τις πιο πάνω διαπιστώσεις και κυρίως μετά την πράγματι καταστροφική απόφαση Weiss φαίνεται το πόσο έχει χλωμιάσει το άλλοτε λαμπερό όνειρο της Ενωμένης Ευρώπης. Είναι σαφές ότι η συνέχιση της απραξίας και μικροδιαχείρισης θα προκαλέσουν σοβαρούς κινδύνους περιθωριοποίησης ακόμη και διαλυτικών τάσεων στον χώρο της Ένωσης. Χρειάζονται θαρραλέες αποφάσεις τις οποίες ως μη ειδικός είναι σαφές ότι δεν μπορώ να υποδείξω ποιες θα είναι. Μόνο γενικές σκέψεις να καταθέσω.

Το ότι τα πράγματα δεν είναι ειδυλλιακά στην Ευρώπη δεν πρέπει να μας οδηγήσει στην απόρριψη της ευρωπαϊκής προοπτικής, αλλά στην ανάγκη ενίσχυσης της. Αν θέλουμε την Ευρώπη, πρέπει να προχωρήσουμε χωρίς να μεν αλλά. Εξ άλλου, όπως ορθά επισημαίνει ο Αντ. Μεταξάς τα πράγματα δεν είναι ειδυλλιακά ούτε σε επίπεδο εθνικών κρατών⁸⁴. Όμως, με δεδομένες την αυξανόμενη διασύνδεση των οικονομιών, τη χωρίς σύνορα επικοινωνία και πληροφόρηση, τις ασύμμετρες απειλές στην ασφάλεια και την παγκοσμιοποίηση, η δημοκρατική αυτοδιάθεση των λαών δεν μπορεί να επιτευχθεί από κάθε κράτος ξεχωριστά. Επίσης, με την αλληλεξάρτηση των κρατών σε ένα παγκοσμιοποιημένο σύστημα, η εξωτερική κυριαρχία τίθεται υπό αμφισβήτηση ή υπό νέο προσδιορισμό.

Πρώτα, μια προκαταρκτική παρατήρηση ως προς το ζήτημα του δημοκρατικού ελλείματος της Ε.Ε. για το οποίο έχει χυθεί πολύ μελάνι: Τα περί ελλείψεως δημοκρατικής νομιμοποίησης των ενωσιακών θεσμικών οργάνων ενέχουν μια δόση υπερβολής, δεδομένου ότι, από τα νομοθετικά όργανα της Ένωσης, το μεν Συμβούλιο αποτελείται από τους δημοκρατικά εκλεγμένους υπουργούς των κρατών- μελών, το δε Κοινοβούλιο εκλέγεται με καθολική ψηφοφορία από τους ευρωπαϊούς πολίτες⁸⁵. Επίσης, είναι θεσμικά άτοπο να υποστηρίζεται ότι οι πολίτες των ευρωπαϊκών χωρών δεν επιθυμούν πλέον να συμμετέχουν στην ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία ή ότι αδιαφορούν γι' αυτήν. Αν υποθέσουμε ότι τα κράτη μέλη είναι δημοκρατικά, δεν είναι απλώς ευσεβής πόθος να συμπεράνουμε περαιτέρω και ότι, η πλειοψηφία των πολιτών της ΕΕ υποστηρίζουν αυτό το κοινό σχέδιο⁸⁶. Οι συνθήκες δεν δημιουργούν ένα ευρωπαϊκό υπερ-κράτος αλλά, αντ' αυτού, εγκαθιδρύουν μια υπερεθνική δημόσια αρχή που είναι συμπληρωματική προς αυτή των κρατών μελών και

---

⁸⁴ Βλ. ΑΝΤΩΝΗ ΜΕΤΑΞΑ στο βιβλίο που στάθηκε η αφορμή για την παρούσα μελέτη σελ 141, υποσημείωση 264.

⁸⁵ Και η Επιτροπή διαθέτει εμμέσως δημοκρατική νομιμοποίηση, εφόσον τόσο ο Πρόεδρος της όσο και τα μέλη της προτείνονται από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, ο δε διορισμός τους πρέπει να επικυρωθεί από το Κοινοβούλιο.

⁸⁶ Κάτι που, όπως επισημαίνει ο I. PERNICE όπ. π. υποσημείωση 64 είναι ενδιαφέρον, παραπέμποντας στον René Barents, στο *The Fallacy of European Multilevel Constitutionalism* ότι «όλες οι Συνθήκες που συνάπτονται από δημοκρατικά κράτη αντιπροσωπεύουν την βούληση των πολιτών».

είναι εξ ίσου δημοκρατικά νομιμοποιημένα με αυτήν. Παρά ταύτα είναι απαραίτητο να εξοπλισθεί Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με πλήρεις εξουσίες ανάλογες με αυτές ενός κοινοβουλίου ομοσπονδιακού τύπου. Απαραίτητα είναι επίσης και ενιαία ευρωπαϊκά κόμματα. Απαιτείται δηλαδή μια δημοκρατική συμμετοχή των ευρωπαίων πολιτών με πολιτικό περιεχόμενο, και δεν μπορεί η Ένωση να εξακολουθήσει να αυταπατάται με την θεωρία ότι οι πολυποίικλες τομεακές διαβουλεύσεις τεχνοκρατικού τύπου αρκούν για να έχει πλήρη δημοκρατική νομιμοποίηση.

Τρεις ρητές τροποποιήσεις των Συνθηκών είναι, κατά την γνώμη μου, κεφαλαιώδους σημασίας, μετά την εμπειρία της οικονομικής και δημοσιονομικής κρίσης στην Ευρωζώνη, της απόφασης Weiss και της καταπάτησης των αρχών του κράτους δικαίου από την πολωνική και την ουγγρική κυβέρνηση και, είναι νομίζω πανθομολογούμενο ότι πρέπει να λάβουν χώρα: Η πρώτη αφορά την ανάθεση σε ενωσιακά όργανα της αρμοδιότητας καθιέρωσης κοινών κανόνων οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής. Δεν είναι επιτρεπτό να συνεχίσει αυτός ο δυαδισμός μεταξύ νομισματικής αφενός και οικονομικής και δημοσιονομικής αφ' ετέρου πολιτικής⁸⁷. Δεύτερον επιβάλλεται η ρητή κανονιστική καθιέρωση της αρχής της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου έναντι κάθε εθνικού κανόνα δικαίου της οποίας τυπικής ισχύος. Η τρίτη τροποποίηση αφορά την απλοποίηση της διαδικασίας αναστολής των δικαιωμάτων ψήφου του αντιπροσώπου της κυβέρνησης στο Συμβούλιο κρατών μελών που καταπατούν τις αρχές του Κράτους Δικαίου.

Χρειάζεται ακόμη να ενταχθούν στο χώρο τον ρυθμιζόμενο από το Ενωσιακό Δίκαιο οι διάφοροι εξωενωσιακοί θεσμοί όπως το Eurogroup, ESM που βρίσκονται ακόμη εκτός δημοκρατικής λογοδοσίας ενδεχομένως δε και του δικαστικού ελέγχου του ΔΕΕ.

Πέρα από τις νομικοθεσμικές αλλαγές υπάρχουν και οι καθαρά πολιτικές αλλαγές και επιλογές που πρέπει να γίνουν και οι οποίες επιδρούν άμεσα στο θεσμικό εποικοδόμημα της Ένωσης. Για να δοθεί πάλι χώρος σε διαφορετικές πολιτικές επιλογές και στο παιχνίδι της δημοκρατίας. Για να ξαναγίνει η «συνταγματική τάξη» της Ένωσης και της Ευρωζώνης πλαίσιο και να πάψει να επιβάλλει μια και μόνη οικονομικο-δημοσιονομική ορθοδοξία. Να έχει την ευρυχωρία, που είναι αυτονόητη σε κάθε συνταγματικό κείμενο, να επιτρέπει την άσκηση πολλών οικονομικών επιλογών, συμπεριλαμβάνοντας και κεϋνσιανές πολιτικές.

Κάποια πρώτα βήματα προς την κατεύθυνση της εναρμόνισης των οικονομικών πολιτικών των κρατών-μελών θα μπορούσαν να είναι οι προτάσεις του Προέδρου Macron για στρατηγική αυτονομία της Ε.Ε. απέναντι στις Η.Π.Α., με την δική της άμυνα, για καθιέρωση κοινού προϋπολογισμού και κοινού Υπουργού Οικονομικών της Ευρωζώνης⁸⁸

Ήλθε, συνεπώς, η ώρα της πολιτικής και της βούλησης. Το Δίκαιο δεν μπορεί να τις υποκαταστήσει όπως εύστοχα επισημαίνει ο Αντώνης Μεταξάς. Και ναι μεν είναι ευτύχημα ότι υπήρξε το ΔΕΕ το οποίο μόνο του, εν μέσω όλων των θυελλών οι οποίες έπληξαν την

---

⁸⁷ Και μολονότι τούτο φαίνεται να κινείται στον χώρο της ουτοπίας είναι απαραίτητο η ΕΕ να αποκτήσει μια ενιαία και κοινή εξωτερική πολιτική.

⁸⁸ Για τις προτάσεις αυτές του Γάλλου Προέδρου βλ <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2017/09/26/initiative-pour-l-europe-discours-d-emmanuel-macron-pour-une-europe-souveraine-unie-democratique> και <https://www.france24.com/fr/20170713-merkel-macron-ministre-finances-commun-zone-euro-economie-ue>

Ευρώπη, προωθεί την ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία με συνέπεια εδώ και 57 χρόνια, όταν όλοι οι άλλοι ή υπήρξαν και εξακολουθούν να είναι μέτριοι ή έχουν λιποψυχήσει και κατακεραυνώνουν την Ευρώπη⁸⁹. Όμως αυτό δεν αρκεί πλέον⁹⁰. Χρειάζεται μια νέα συνταγματική συνθήκη⁹¹ είτε με βάση την διαδικασία του άρθρου 48 ΣΕΕ, είτε με βάση μια συμφωνία των όποιων «προθύμων» θελήσουν να προχωρήσουν πιο γρήγορα και να πάνε σε βαθύτερη ολοκλήρωση με την μορφή ενός νέου τύπου ομοσπονδίας, έστω και αν αυτό σημάνει μια Ευρώπη πολλών ταχυτήτων, ποικίλης γεωμετρίας ή ομόκεντρων κύκλων. Με άλλα λόγια η Ευρώπη χρειάζεται την δική της «συνταγματική στιγμή»⁹². Τόσο δε οι πολιτικές αποφάσεις των κρατών- μελών όσο και οι νομολογιακές εξελίξεις (κυρίως στο ΔΕΕ) θα πρέπει να οδηγήσουν στην διαμόρφωση της απαραίτητης προϋπόθεσης για ένα τέτοιο Σύνταγμα της «συνταγματικής ταυτότητας» της Ευρώπης, η οποία να μπορεί να εμπνεύσει τους λαούς της Ευρώπης⁹³. Άλλη λύση δεν υπάρχει. Τίποτε λιγότερο από αυτό δεν θα μπορέσει να σώσει την Ευρώπη. Πρέπει, όμως, να κατανοήσουν λαοί και ηγεσίες ότι για να γίνει αυτό χρειάζεται ένα όραμα και μια πεποίθηση ενός κοινού μέλλοντος, η αίσθηση μιας «κοινότητας πεπρωμένου» μιας *Schicksalsgemeinschaft*⁹⁴. Η προωθητική δύναμη της οικοδόμησης της Ευρώπης μέσω της οικονομίας, μιας τελωνειακής ένωσης, μιας ενιαίας εσωτερικής αγοράς και τέλος μέσω της εμπορικής και τεχνολογικής της δύναμης, όσο σημαντικοί και αν είναι οι τομείς αυτοί, έχει εξαντληθεί και δεν επαρκεί πλέον ως εργαλείο. Συνεπώς, το χειρότερο απ' όλα θα ήταν η συνέχιση του παρόντος εφησυχασμού, η αίσθηση ότι όλα μπορούν να προχωρήσουν στον «αυτόματο πιλότο» και την πρακτική «business as usual”.

Οποιαδήποτε ανάσχεση της ευρωπαϊκής διαδικασίας θα ήταν ένα ιστορικό έγκλημα. Η Ιστορία (όπως και η ζωή) δεν περιμένει πάντα και συχνά τιμωρεί αυτούς που δειλιάζουν, καθυστερούν ή καιροφυλακτούν. Λέγεται ότι η Ευρώπη προχωρεί πάντα μέσα από κρίσεις. Αυτό κινδυνεύει να γίνει μια παρηγορητική συνθηματική λέξη, κάτι σαν slogan, το οποίο ακούμε ευχάριστα ή απαθώς, χωρίς να προβληματιζόμαστε για το αν σημαίνει κάτι ή τι ακριβώς σημαίνει, με την παθητικότητα που προκαλεί η επαναληπτικότητα και η συνήθεια * και δεν είναι βέβαιο ότι θα ισχύει στο μέλλον και θα ισχύει για πάντα. Και ότι κάποια κρίση δεν θα είναι η τελειωτική.

Είναι, δυστυχώς, γνωστό ότι με εξαίρεση το Κοινοβούλιο, όλοι βδελύσσονται την τροποποίηση των Συνθηκών, προς την κατεύθυνση της εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Γι' αυτό και δεν πιστεύω ότι η πρόσφατη συμφωνία της 10^{ης} Μαρτίου 2021

---

⁸⁹ Α. ΜΕΤΑΞΑΣ όπ.π. και Höreth M. (2012) “Warum der EuGH nicht gestoppt werden sollte- und auch kaum gestoppt werden kann” σε Haltern U./Bergmann A. (επιμ. Der EuGH in der Kritik, Tübingen: Mohr Siebeck.

⁹⁰ Για τον «ακτιβισμό» του ΔΕΕ βλ. TAKIS TRIDIMAS (1996) “The Court of Justice and Judicial Activism” σε European Law Review (Volume 21, Issue 3, Sweet & Maxwell) 199-200

⁹¹ ΛΙΝΑ ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ όπ.π. υποσημείωση 21 (1287-1288), ULRIKE GUÉROT “Warum Europa eine Republik werden muss: Eine politische Utopie” Νοέμβριος 2017 Pipe, της ίδιας «Nichts wird so bleiben, wie es war? Europa nach der Krise. Eine Zeitreise: 5 unerhörte Ideen für Europa nach der Krise» – Σεπτ. 2020 Molden

⁹² Ανάλογη αλλά φυσικά όχι όμοια, λόγω της διαφοράς των ιστορικών συνθηκών με την συνταγματική «στιγμή» της περιόδου 1776-1783 μετέτρεψε τις βρετανικές αποικίες της βόρειας Αμερικής σε Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής

⁹³ Πρβλ. ΑΝΤΩΝΗΣ ΜΕΤΑΞΑΣ, όπ.π.σελ. 23

⁹⁴ Βλ. στο προαναφερθέν βιβλίο του ΑΝΤΩΝΗ ΜΕΤΑΞΑ σελ 7. πρβλ. επίσης WERNER W (2018) *Europas Seele suchen: Eine Bilanz der europäischen Integration*, Nomos Verlag, σελ. 298 επ.

μεταξύ της Προέδρου της Επιτροπής Ursula von der Leyen, του Πρωθυπουργού της Πορτογαλίας António Costa, που ασκεί κατά το παρόν εξάμηνο την προεδρία στο Συμβούλιο, και του Προέδρου του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου Davide Sassoli για την συνέλευση για το μέλλον της Ευρώπης θα οδηγήσει σε τίποτε περισσότερο από αναποτελεσματικές ατέρμονες συζητήσεις, με διακήρυξη αρίστων προθέσεων, χωρίς συγκεκριμένο υλοποιήσιμο αποτέλεσμα.

Μετά από όλα αυτά, αν έλεγα ότι είμαι αισιόδοξος για το μέλλον της Ευρώπης, θα έλεγα ψέματα. Η απαισιοδοξία, όμως, δεν σημαίνει ούτε παραίτηση, ούτε λιποψυχία, ούτε μοιρολατρική αποδοχή ότι, η Ευρώπη έφτασε στα έσχατα όρια της, ή ότι η Ιστορία είπε την τελευταία της λέξη στο θέμα αυτό. Όπως έλεγε ο Romain Rolland και επανέλαβε ο Antonio Gramsci «είμαι απαισιοδόξος στη νόηση, αλλά αισιόδοξος στην βούληση».

Η Ευρώπη χρειάζεται την πίστη και την στράτευση όλων μας. Ας πράξουμε, λοιπόν, τα καθ' ημάς στον πεπερασμένο χρόνο που διαθέτουμε ως ανθρώπινα όντα. Για τα υπόλοιπα θα αποφασίσει η Ιστορία στον μακρύ της χρόνο.